

I. HISTORIA NAUKY

DOI 10.14746/SO.2014.71.01

ISSN 0081-0002

MILOŠ ZELENKA

Praga – Czeskie Budziejowice

ROMAN JAKOBSON A POČÁTKY
PRAŽSKÉHO LINGVISTICKÉHO KROUŽKU
(KE KOŘENŮM STRUKTURÁLNÍ ESTETIKY)

V nejrozumnějších diskusích o vlivu a působení ruské formalistické školy na genezi a vývoj pražského strukturalismu nelze opomenout osobnost Romana Osipoviče Jakobsona (1896–1982), který v meziválečném období pobýval a vědecky pracoval v Československu. Jeho přínos domácímu literárněteoretickému myšlení byl s nespornou intenzitou zaznamenán četnými vzpomínkami i odbornou historiografií, která se v konkrétním hodnocení, tj. v postižení vzájemné metodologické transformace podstatně rozcházela¹. J. Seifert ve svých memoárech *Všecky krásy světa* (1982) napsal, že Jakobson byl typem neakademického vědce, jehož „bohatá imaginace... odkazuje spíše k básnickému vztahu ke skutečnosti“². Rovněž metaforické označení „spiritus agens moderní filologie“³, který do versologického

¹ Uvádím zde pouze nejzákladnější tituly: E. Holenstein, *Jakobson au le structuralisme phénoménologique*, Paris 1974; týž *Jakobson and Husserl*, London 1975; V. Erlich, *Russian Formalism*, The Hague 1955; J. Tomán, *The Magic of Common Language*, Massachusetts-London 1995; P. Sériot, *Struktura a celek. Intelektuální počátky strukturalismu ve střední a východní Evropě*, Praha 2002; K. Horálek, *Filozofie jazyka*, Praha 1967; K. Chvatík, *Tschechoslowakischer Strukturalismus-Theorie und Geschichte*, München 1981, sb. *Litteraria Humanitas IV. Roman Jakobson*, ed. M. Mikulášek, Brno 1996, Sb. *Prague School Linguistics: 70 Years of Existence of Prague Linguistic Circle and 100th Anniversary of Roman Jakobson's Birthday*, Prague, March 28–30, Prague 1996; K. Pomorska, *Russian Formalist. Theory and Its Poetic Ambiance*, The Hague 1968; I. Todorov, *Qu'est-ce que le structuralisme?* Paris 1968; G. Deleuze, *Podľa čoho rozpoznáme štrukturalizmus?* Bratislava 1993; původně Paris 1974; *A Prague School Reader on Aesthetics Literary Structure and Style*, ed. P. B. Garbin, Washington 1955; R. Wellek, *The Literary Theory and Aesthetics of the Prague School*, Ann Arbor 1969, *Praska škola strukturalna w latach 1926–1943. Wybór materiałów*, red. M. R. Mayenowa, Warszawa 1966; *Sound, Sign and Meaning, Quinquagenary of the Prague School Linguistic Circle*, ed. L. Matejka, Ann Arbor 1976; A. Schaff, *Skice o strukturalizmie*, Warszawa 1975; M. R. Mayenowa, *Poetyka teoretyczna. Zagadnienia języka*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1974; Kol.: *Strukturalismus in der Literaturwissenschaft*, Köln 1972; Bibliografii Jakobsonových prací do roku 1971 zachytila monografie C. H. Schoonevelde, *Roman Jakobson, A Bibliography of his Writing*, The Hague-Paris 1971; S. Rudy, *Roman Jakobson 1896–1982: A Complete Bibliography of His Writings*, Berlin 1990. Omezený rozsah této práce neumožňuje uvádět další monografickou literaturu o R. J.

² J. Seifert, *Všecky krásy světa*, 2. vyd., Praha 1985, s. 303.

³ J. Hrabák, *Život s literaturou*, Brno 1982, s. 77–78.

rozboru vnesl exaktní metodu, implikuje pouze jeden aspekt badatelových mnohostranných aktivit. V souvislosti s Jakobsonovým působením v Československu se vynořuje několik tematických okruhů: 1) zhodnocení vkladu badatelových prací a studií z oblasti poetiky, sémiotiky, folkloristiky a lingvistiky pro literární teorii a na proměnách jeho vědeckých názorů vymezení kontinuity, resp. diskontinuity obou literárněvědných doktrín s přihlédnutím k analogickým filozofickým a noetickým zdrojům. 2) podrobné osvětlení Jakobsonova vztahu k tzv. básnické avantgardě a generaci tzv. Devětsilu pozitivně ovlivněné autorovými kritickými náhledy na estetickou funkci jazyka (např. poměr k teoretikovi poetismu K. Teigemu ad.), v širším kontextu literárněhistorická interpretace Jakobsonovy úlohy v českém kulturním prostředí. 3) Zmapování Jakobsonova vědeckého působení na Masarykově univerzitě v Brně, resp. určení jeho postavení v brněnském literárněvědném kontextu 30. let. V našem příspěvku se pokusíme načrtnout s ohledem na vědecké a společenské pozadí Jakobsonův podíl na založení a transformační etapě Pražského lingvistického kroužku, ostatním tématům jsme se věnovali při jiných příležitostech⁴.

Roman Osipovič Jakobson se narodil 11. října 1896 (podle pravoslavného kalendáře 28. září) v židovské rodině v Moskvě. Jeho rodiče Osip a Anna Marie pocházeli z Lotyšska; otec, který byl inženýrem chemie, se pohyboval v obchodních a intelektuálních kruzích, v nichž se hovořilo rusky a francouzsky. Jakobson, který vyrůstal ve dvojjazyčném prostředí - tak typickém pro ruské vzdělance přelomu století, studoval v letech 1905–1914 na klasickém gymnáziu Lazarevského institutu východních jazyků v Moskvě, jež ukončil maturitní zkoušku v květnu 1914 se stříbrnou medailí. Poté následovala historicko-filologická fakulta moskevské univerzity (1914–1918), kde se Jakobson věnoval ruskému jazyku, literatuře a folklóru, především však jazykovědě a srovnávací mluvnici slovanských jazyků. Rokem 1916 začala badatelova vědecká dráha: recenze Durnovovy, Sokolovovy a Ušakovovy ruské dialektické mapy a jejich přehledu ruské dialektologie v časopise Etnografičeskoje Obozrenije signalizovala Jakobsonův zájem o etnografii a folkloristiku⁵. Již roku 1915 získal prestižní Buslajevovu cenu za práci *Osobennosti jazyka mezenskich starin* a v témže roce se stal iniciátorem a prvním předsedou Moskevského lingvistického kroužku (1915–1920)⁶. Na jeho půdě se seznámil s lingvistou a fonologem N. S. Trubec-

⁴ Několik poznámek k Jakobsonově habilitaci na Masarykově univerzitě v letech 1932–1933, „Slavia” 61, 1992, č. 1, s. 73–81. *K otázkám metodologické transformace ruského formalismu a českého strukturalismu (Roman Jakobson a meziválečné Československo)*, Romboid 28, 1993, č. 8, s. 50–59, č. 9, s. 51–55. *Roman Jakobson v kontextu české slavistiky 20. let*, „Litteraria Humanitas” IV. Roman Jakobson, Brno 1996, s. 161–169. *Konstrukce poetiky jako svár „chaosu” a „násilí”? (Jakobsonovy Základy českého verše a metoda literárního dějepisu)*, „Sborník prací filosofické fakulty Masarykovy univerzity, řada literárněvědná”, Ročník XLV, D 43, 1996, Brno 1997, s. 127–136. *Idee e concezioni della „letteratura del mondo” nella scuola ceca di comparatistica letteraria*, „I Quaderni di Gaia. Almanaco di letteratura comparata” VII, (1996), 10, s. 89–100. *Roman Jakobson i slavističeskije issledovania mežvojennyh let (po povodu diskussij o karaktere i granicah ponjatia „slavjanskaja filologija”)*, „Slavjanovedenije” 33, 1997, č. 4, s. 64–76. *Roman Jakobson a literárněvědná slavistika v transformační etapě Pražského lingvistického kroužku*, „Slavia” 66, 1997, č. 3, s. 293–308.

⁵ Roman Jakobson: N. N. Sokolov, D. N. Ušakov, *Opyt dialektologičeskoj karty russkogo jazyka v Jevrope*, „Etnografičeskoje obozrenije” 109–110, 1916, s. 102–107.

⁶ Tuto práci uvádí *Posudek o habilitační práci a ostatní dosavadní vědecké činnosti Dr. Romana Jakobsona z 21. 10. 1932* od B. Havránka, F. Trávníčka a F. Wollmana. Posudek jsme přetiskli v stati *Několik poznámek k Jakobsonově habilitaci na Masarykově univerzitě v letech 1932–1933*, „Slavia” 61, 1992, č. 1, s. 77–81.

kým, který mu později nabídl celoživotní přátelství⁷. Roku 1917 byl Jakobson přijat za člena petrohradského Opojazu (Společnosti pro bádání o jazyce básnickém) tvořeném žáky jazykovědce J. Baudouina de Courtenay, kde mezi nejaktivnější patřili O. M. Brik, J. D. Polivanov a další.

Je zajímavé, že Jakobson si podal žádost o studium na Karlově univerzitě již počátkem roku 1914, tedy před nástupem na univerzitu v Moskvě, ale jeho plány překazila první světová válka⁸. Faktem zůstává, že Jakobson díky působení svého profesora Šachmatova měl základní znalost češtiny ještě před odchodem ze sovětského Ruska. Jakobson přijel jako diplomat ve službách sovětského státu do Československa 10.7.1920 – v době vrcholného rozkvětu ruské formální školy zabývající se výzkumem uměleckého jazyka. V té době měl za sebou čtyřměsíční pobyt v sovětské misi v Tallinnu, odkud se vrátil v dubnu 1920 do Moskvy. Sovětské úřady jej i přes židovský původ znovu vyslaly pro jazykové schopnosti působit do služeb ruské mise Červeného kříže, která měla za úkol zabezpečit repatriaci ruských válečných zajatců. Mladého vědce, magistra Moskevské univerzity, provázela pověst erudovaného lingvisty, osobního přítele V. Majakovského, aktivního člena Opojazu a předsedy Moskevského lingvistického kroužku, který se mohl vykázat několika publikovanými studiemi, především z oboru dialektologie a etnografie⁹. Jakobson po krátkém působení v sovětské misi Červeného kříže ve funkci tlumočnicka a tiskového referenta (do října 1920) si ve školním roce 1920–1921 doplnil vzdělání poslechem bohemistických a slavistických přednášek na Karlově univerzitě u profesorů O. Hujera, F. Trávníčka, E. Smetánky ad. Žádost o místo hospitanta na Karlově univerzitě nebyla z politických důvodů profesorským sborem doporučena. Jakobson se však zapsal na německou univerzitu v Praze, kde docházel na přednášky profesora F. Spiny, který jej později uvedl do redakce *Slavische Rundschau*.

Převážně jazykovědnou orientaci badatel záhy aplikoval na literární teorii, resp. na výklad specificky estetické hodnoty básnického jazyka. V rekapitulující vzpomínce *My Favorite Topics* Jakobson s odstupem času načrtl zájmové sféry svých vědeckých aktivit; připomněl, že dominantním tématem a metodologickou devízou jeho raných prací se stal systematický výzkum jazykové invariantnosti básnických textů¹⁰. Badatelovy první dvě větší práce *Novejšaja russkaja poezija* a *O češskom stiche* formulovaly a zároveň modifikovaly základní teze ruské formální školy v období, kdy formalisté již přecházeli od studia poetického jazyka a jeho soustavy ke konstrukci uměleckého díla, k odhalení techniky,

⁷ Srv. korespondenci mezi oběma badateli vydanou pod názvem *N. S. Trubetzkoy: Letters and Notes*, The Hague 1975.

⁸ Tento údaj Jakobson uvedl v řadě rozhovorů v 60. a 70. letech; např. R. J.: *V Římě o Praze*. Rozmlouval: A. M. Ripellino, „Literární noviny“ 16, 1976, č. 7, s. 1 a 3, 18. 2. Připomíná jej také Antonín Měšťan v rozhovoru *Slavistika je tromf*, „Literární týždenník“ 5, 1992, č. 26, s. 1 a 10–11 (rozmlouvala A. Mikušťáková).

⁹ Jakobsonovy studie uvádí *Posudek o habilitační práci a ostatní dosavadní činnosti Dr. Romana Jakobsona z 21. 10. 1932 od B. Havránka, F. Trávníčka a F. Wollmana*. Je zajímavé, že oficiálně publikované jakobsonovské bibliografie většinu těchto položek neuvádějí. Jakobson v Praze zakotvil nejen pracovně, ale i privátním osudem – 13. 5. 1922 uzavřel sňatek k úřednicí obchodní sovětské mise Sofií Nikolajevnou Feldmannovou, která v Praze vystudovala lékařství.

¹⁰ R. Jakobson, *My Favorite Topics*, [in:] R. J., *Verbal Art, Verbal Sign, Verbal Time*, ed. K. Pomorska a S. Rudy, Minneapolis 1982, s. 3–7 (Jakobsonovu vzpomínkovou stať pod názvem *Moje ulubione tematy* přetiskuje polský výbor: R. Jakobson, *W poszukiwaniu istoty języka* 1, red. M. R. Mayenowa, Warszawa 1989, s. 40–47).

kerou je slovesný artefakt konstruován. V četných diskusích a polemikách se tu prohluboval metodologický aparát, v němž se stále častěji objevovaly Šklovského pojmy materiál a postup, sjednocované ústřední kategorií „ozvláštnění“, tj. metodou autentického nezautomatizovaného vnímání uměleckého objektu. Poetika v tomto chápání vystupovala nikoli jako normativní učení o básnické technice systemizující klasické figury aristotelské rétoriky, nýbrž se bojovně proklamovala jako všestranná estetika a teorie básnictví, která svou inspiraci čerpá ze soudobé tvorby.

V knize *Novejšaja russkaja poezija*, napsané ještě v roce 1919 (Praha, 1921), Jakobson na materiálu futuristické poezie V. Chlebnikova analyzoval umělecký tvárný postup a jeho realizaci, tj. básnický jazyk a jeho diferenční vlastnosti¹¹. V souladu s názory V. Šklovského o zastaralosti konvenčního protikladu kategorií „obsah“ a „forma“ spatřoval „zvědečtění“ literární teorie ve zkoumání „literárnosti“ jednotlivých textů, tedy v tom, co tyto texty činí specificky literárním faktem s jistými charakteristikami. Už v této tezi bylo implicitně konstatováno, že básnický jazyk necharakterizuje v zásadě žádná vlastnost, ale jeho funkce, tj. způsob využití této vlastnosti. Dosavadní subjektivismus studia dějin jazyka a literatury, zejména básnického jazyka, vyplýval jednak z neujasněného předmětu zkoumání (konglomerát odvozených – „darmoščených“ disciplín), jednak z absolutizace historizujícího přístupu, v němž minulost byla vždy hodnocena pod zorným úhlem přítomnosti. Chce-li však poetika aspirovat na skutečnou vědeckost, musí se zříci každého hodnocení. Pozornost je třeba soustředit na poezii současných básníků, přičemž právě jejich poetický jazyk lze studovat systémově, v konfrontaci tří momentů: 1. dané básnické tradice, 2. na pozadí praktického jazyka přítomnosti a 3. básnické tendence, která si hledá svůj výraz. Poezie jako jazyk v estetické funkci je podle Jakobsona indiferentní k předmětu zobrazení, je „výpovědí“ zacílenou na výraz, zatímco v praktickém a emocionálním jazyce tato vlastnost ustupuje do pozadí na úkor funkce komunikativní. Vynikající umělecká díla mohou přirozeně rušit každou logickou motivaci, protože neoperují s myšlenkami, ale pouze s jazykovými (básnickými) fakty, která jsou rovnocenná a která si formují vlastní uměleckou realitu. Jakobson aplikoval Šklovského pojem „prijom“, který se stal metodologickou direktivou raného období ruské formální školy.

Podle Jakobsona literární věda musí uznat „prijom“ za svého jediného hrdinu, protože jednotlivé druhy umění jsou generovány formováním materiálu, který má sám o sobě vlastní hodnotu: jestliže hudba vzniká formováním zvukového materiálu, poezie je formováním slova. Formu samotnou subjektivně pociťujeme jako výsledek jisté entropie či dezorganizace materiálu na pozadí předchozího vývoje, přičemž jakékoli pokusy o interpretaci formy, resp. o její axiologické hodnocení, jsou relativní. Ve svých úvahách Jakobson konkrétně čerpal ze studie Šklovského *O poezii i zaumnom jazyke* (sb. Poetika, Petrohrad 1919, původně 1916) a ze stati L. Jakubinského *O zvukach stichotvornogo jazyka* (Petrohrad, 1919), kde soustava jazyka byla rozdělena na jazyk praktický (komunikativní, zautomatizovaný) a jazyk básnický s estetickou specifikací. Klasifikace jazykových jevů z hlediska

¹¹ Část z Jakobsonovy monografie *Novejšaja russkaja poezija* (Praha, 1921) v češtině přetiskl pod názvem *Vivisekce jako nejbližší úkol vědy o měni*, Kmen 4, 1920–1921, č. 46, s. 545–546, 10. 2. 1921. Později Mikuláš Bakoš v knize *Teória literúry - výbor z formálnej metody* (Trnava, 1941) přeložil úvod z této monografie (s. 3–17) pod názvem *Problémy poetiky*; rovněž přetištěno ve výboru R. J., *Studies in Verbal Art. Texts in Czech and Slovak*, Michigan 1971, s. 5–17 (reprint z Bakošova vydání).

účelu, analýza zvuků ve verši, vedla k revizi potebnějovské představy poezie jako jazyka obrazů („myšlení v obrazech“), jako zvukomalebné rétorické figury, směrem ke zdůraznění samostatné existence básnického jazyka, který se projevuje sám o sobě, mimo axiologicky podřízenou spojitost s jistými obsahy či obrazy. Obdobně Jakobson v studii *Novejšaja russkaja poezija* ostře odmítl věcnou souvislost mezi básnickými zvuky a ideami či reálnými obrazy.

Jakobson se Šklovským počátkem 20. let vedle vztahu k futuristickým básníkům spojoval společný boj proti poetice symbolistů a akmeistů a úsilí o konstituování „objektivisticky“ vědecké analýzy, která by interpretaci uměleckého díla zbavila jednak pozitivistického biografismu (odmítnutí látkoslovného – kulturněhistorického etnografismu A. N. Veselovského však nevyklučovalo zájem formalistů o principy historické poetiky), jednak psychologizující a ideologizující obsahovosti symbolické koncepce umění (A. Potebnja). Ranou etapou Jakobsona a Šklovského přitom charakterizoval silný radikalismus odrážející se v životním stylu a způsobu vědecké komunikace, v případě Šklovského i ve vlastní umělecké tvorbě. Touha být v epicentru dění, účastnit se názorových střetů a diskusí, stírala dichotomii „intimní“ a „veřejné“ sféry a zároveň vyjadřovala avantgardní vizi celistvého člověka¹².

Je zajímavé, že Jakobson v prvním rozhovoru po příjezdu do Československa o stavu současné ruské kultury (červenec 1920) futurismus hodnotil celkem zdrženlivě („... je hodně rozšířen, ale nepřevládá“), uvedl zde vedle sebe starší symbolisty a mladší futuristy, přičemž z ruské a sovětské literatury doporučil tak futuristu V. Majakovského (poéma *150 000 000*), filozofujícího A. Bloka (Catilina, Jamby, *Pád humanismu*), tak symbolisticky orientované V. Brjusova, V. Ivanova (filozofické stati, Prométeus, *Dětství*) a A. Bělého (proza *Zápisky podivína*)¹³. Vztah k futuristické poetice zasahující i výtvarné umění Jakobson manifestoval již roku 1919 v článku *Futurizm*¹⁴ publikovaném v moskevském časopise *Iskusstvo*, kde vyslovil spontánní obdiv experimentující avantgardní estetice, která rozbíjí konvence gramatických konstrukcí a svou obecnou invariantností vytváří novou vědu. Pozdější delimitační čáru mezi italským a ruským futurismem Jakobson specifikoval z hledis-

¹² Fenomén radikalismu charakterizuje Jindřich Toman: *Roman Jakobson: kapitola z dějin radikalismu* (přednáška na konferenci *Poetika literárních žánrů a směrů ve světle estetiky a poetiky Romana Jakobsona*, 9.–11.9. 1993 Brno), „Litteraria Humanitas“ IV, Brno 1996. Příspěvek navazuje na předchozí studie autora, zejména na stať *A Marvellous Chemical Laboratory... Roman Jakobson and the Czech Avant-Garde*, [in:] sb. *Language, Poetry and Poetics*, ed. K. Pomorska a kol., Berlin 1987.

¹³ Stav kultury v Rusku (Rozhovor s členem sovětského poselstva Červeného kříže). Rozmlouvala N. Melnikovová-Papoušková, „Lidové noviny“ 28, 1920, č. 356, s. 5, 21. 7. První bibliografické záznamy o Jakobsonově působení v meziválečném Československu potvrzují silný badatelův radikalismus: Jakobson byl považován za extrémně levicového „bolševika“, který měl údajně na filozofické fakultě mezi studenty šířit komunistické ideje, srv. anonymní zprávu: *Sovětská delegace ČK chce propagovat bolševictví na české univerzitě*, „Národní politika“ 38, 1920, č. 271, s. 5, 1. 10. Dále srv. zprávy *Jakobson, tajemník Hillersonův vystoupil...*, „Tribuna“ 2, 1920 (večerní vydání), č. 278, s. 2, 27. 11. *Ruský bolševik členem redakce P. P.*, „Národní politika“ 39, 1921 (odpolední vydání), č. 92, s. 2, 5. 2; J. Weil, *Je možné proletářské umění? Debatní večer Československé jednoty 30. června*, „Rudé právo“ 2, 1921, č. 154 (Literární příloha, s. 3), 4. 7. Jiří Weil zachytil Jakobsonovu polemiku se sociálním revolucionářem, ruským emigrantem Borisem Sokolovem, který odsuzoval nově vzniklá díla proletářské kultury sovětského Ruska.

¹⁴ R. Jakobson, *Futurizm*, „Iskusstvo“ 1919, 2. 8. Bližší specifikaci jakobsonovské bibliografie neuvádějí. Parafrázujeme zde závěr ze stati R. J., *My Favorite Topics*, [in:] R. J., *Verbal Art, Verbal Sign, Verbal Time*, ed. K. Pomorska a S. Rudy, Minneapolis 1982, s. 7.

ka návaznosti na tradici a kategorii „původnosti“ ve vývoji uměleckých forem. Zatímco italský futurismus považoval za inovační fázi staré impresionistické poetiky, která zachycuje mimoliterární realitu novými výrazovými prostředky jako originální typ umělecké reportáže směřující zejména ke zjemnělé „výtvornosti“ projevu, ruský futurismus v osobách V. Chlebnikova a V. Majakovského je spjat s tvorbou nového estetického kánonu, který radikálně přetváří strukturu tím, že mění rytmus a syntaktickou perspektivu¹⁵.

Jestliže již v článku z roku 1919 Jakobson prohlašoval, že osvobození obrazu a slova z automatismu stereotypního vnímání věcí vede k jejich oživení a hlubšímu pochopení, obdobně zformuloval v několika tezovitých heslech svůj program i V. Šklovskij: „Úkol futurismu – vzkřísit věci, vrátit člověku požitek světa... Souvislost futuristických postupů s postupy obecného jazykového myšlení... Polotemný jazyk staré poezie... Jazyk futuristů... Vzkříšení věcí“¹⁶. Třeba podotknout, že Šklovskij nechápal formalismus jako uzavřenou literárněvědnou doktrínu; nejčastější terminologické vymezení – nejen z řad formalistů – směřovalo k definici ve smyslu fixované metody literární a jazykové analýzy (B. Mathesius), která může být pod tlakem materiálu evolucionizována (B. Eichenbaum)¹⁷. V klasické knize ruského formalismu *O teorii prózy* (1925), kterou Jakobson již koncem 20. let propagoval v českém prostředí (tiskem vyšly pouze dvě kapitoly v Tvorbě roku 1928 a v Plánu 1929; kompletní vydání se uskutečnilo až v roce 1933 v překladu B. Mathesia), Šklovskij lakonicky vyložil formální metodu jako logický návrat od symbolistické syntézy k řemeslu umělecké tvorby, v níž specifický poměr materiálů konstituuje formu s její motivační funkcí¹⁸. Pro samotné formalisty se však formální metoda nejčastěji vyjevovala nikoli jako otázka metod zkoumání, nýbrž jako otázka předmětu zkoumání, tedy zjištění specifičnosti literárního materiálu, konkrétních faktů slovesného umění. Podle vzpomínky Šklovského petrohradský Opojaz sdružoval lidi vyznávající futuristickou poezii V. Majakovského a V. Chlebnikova a mladé filology, žáky jazykovědce Baudouina de Courtenay, které společně fascinovala analýza slova, úsilí vidět věci umění metodou „ozvláštněného“ vnímání, kde důležitý není literární objekt samotný, ale jeho forma, tj. způsob dělání a prožívání věcí¹⁹. Jestliže otázka myšlenkových kořenů formalismu evokuje množství proudů a stanovisek ve filozofii, estetice a literární vědě, je nezbytné zdůraznit zejména linii kantismu a herbartismu 19. století. Vedle často uváděných jmen a škol (Baudouin de Courtenay, M. Grammont, O. Jespersen, F. de Saussure, P. Verrier, K. Vössler ad.) neměl by být opomenut význam tzv. novokantovské „novobádenské“ školy, metodologické podněty W. Windelbanda a H. Rickerta pro konstituování ruského formalismu. Jejich analýza logické struktury vědění vyplývala z formálního vymezení specifičnosti metody v „ideografických“ vědách o umění a kultuře a „nomotetických“ vědách přírodních. Rovněž pojem

¹⁵ Tento názor Jakobson formuloval v monografii *Novejšaja russkaja poezija*, Praha, 1921. Dále v stati V. Majakovskij, *Národní osvobození* 4, 1927, č. 115, s. 3, 26. 4.

¹⁶ Citováno podle knihy Viktor Šklovskij, *Vzpomínky na vzpomínky*, Praha 1972, s. 158–159 (původně v monografické stati *Voskřešenie slova*, Petrohrad 1914).

¹⁷ B. Mathesius, *Formální metoda*, [in:] V. Šklovskij, *Teorie prózy*, Praha 1948 (2. vyd.), s. 262). B. Eichenbaum, *Teória „formálnej metódy“*, [in:] *Teória literatúry. Výber z „formálnej metódy“*, 2. upravené vydání, red. M. Bakoš, Bratislava 1971, s. 19 (stať je původně z roku 1925).

¹⁸ Srv. monografii J. F. Fraňka, *Bohumil Mathesius*, Praha 1963, s. 44–45.

¹⁹ Srv. pozn. 16.

hodnoty aktualizovaný později strukturalismem (v Rickertově typologii se lze již setkat s pojmem estetické hodnoty) se vyděloval v novokantovské koncepci jako teleologické kritérium, které je spjato s principem výběru a uspořádání a které zasahuje subjektivní sféru lidského poznávání. Český teoretik K. Chvatík při analýze filozofických východisek strukturálního myšlení považuje za dominantní aspekt radikální a systémový odklon od aristotelské kategorie substance k pojmu struktury a její funkci jako dialekticky rozporuplné jednoty předmětného korelátu s jeho verbálním modelem, resp. terminologickým uchopením²⁰.

Důležitý je zde i Jakobsonův vztah k moderní husserlovské fenomenologii. Jeho přesvědčení o těsném kontaktu mezi logikou a jazykovědou pramenilo z názoru o schopnosti jazyka potencionálně vyjádřit jakýkoli aspekt objektivní reality. Studium znakových funkcí na základě analýzy aktů řečové komunikace v rozmanitých kontextech, v kterých se tato promluva realizuje, vedlo badatele po druhé světové válce k hlubšímu pochopení univerzální sféry lidského dorozumívání. Znamé je v této souvislosti stanovisko E. Holensteina, který považuje pražskou strukturální lingvistiku za alternativní variantu širokého fenomenologického proudu²¹. Holenstein připomíná, že vedle antipsychologismu a zdůraznění sémantiky stránky jazykového materiálu, lze styčné plochy najít v analogickém úsilí o abstrahování a vědomou izolaci invariantu zkoumaného jevu. Na druhou stranu však současné výzkumy poukazují na odlišné traktování kategorie významu v spojitosti s funkčním pojetím textové struktury, která v pražské škole interpretaci spojuje s analýzou reálného kontextu a s celkovým teleologickým zřetelem²².

Husserlova fenomenologie, která směřovala k filozofické interpretaci gramatiky, již od konce 19. století vytvářela svým antipsychologismem živnou půdu pro strukturální estetiku, zejména tím, že vnesla zásadní César mezi objektivistickou logiku a psychické, subjektivně interpretační procesy. Jakobson se k fenomenologickému vidění objektu jako transparentního, nezprostředkovaného uchopení intence vědomí, tedy k inspiraci fenomenologického „zření“ podstaty předmětu, přihlásil již v rané monografii *Novejšaja russkaja poezija*, a to výrokem o možnosti přerušného věcného vztahu básnického slova k předmětné skutečnosti; s tím ostatně korespondovala futuristická praxe „zaumného“ jazyka, Chlebnikovův požadavek „odervat slovo od svého smyslu“²³. Pozdější strukturalistická akcentace básnického jazyka, kde zaměření na „výraz“ je samo o sobě účelem, vycházela

²⁰ K. Chvatík, *Tschechoslowakischer Strukturalismus, Theorie und Geschichte*, München 1981, s. 64 a 87. Srv. recenzi A. Měšťana, Květoslav Chvatík, *Tschechoslowakischer Strukturalismus, München 1981*, „Zeitschrift für Slavische Philologie“ 43, 1983, s. 428–433. K. Stierle, *Dimenze rozumění (Místo literární vědy)*, „Česká literatura“ 41, 1993, č. 2, s. 115–137. W. F. Schwarz, *K Chvatíkově knize o dějinách československého strukturalismu*, „Česká literatura“ 41, 1993, č. 2, s. 174–186.

²¹ E. Holenstein, *Jakobson ou le structuralisme phénoménologique*, Paris 1974; idem, *Jakobson and Husserl*, London 1975; idem, *Roman Jakobson: Approach to Language: Phenomenological Structuralism*, Bloomington 1976; idem, *Prague Structuralism – a Branch of the Phenomenological Movement*, [in:] *Language, Literature and Meaning I: Problems in Literary Theory*, ed. J. Odmark, Amsterdam 1979, s. 71–97.

²² Srv. studii D. Hermana, *Význam knihy Das literarische Kunstwerk Romana Ingardena pro českou literární teorii*, „Česká literatura“ 43, 1995, č. 6, s. 618–625.

²³ Srv. studii Z. Mathausera, *Husserlova fenomenologie a ruská literární teorie 20. století*, „Slavia“ 62, 1993, č. 3, s. 371–376. *Estetický objekt v dějinách fenomenologie a hermeneutiky*, [in:] Z. M., *Mezi filosofií a poezií*, Praha 1995, s. 99–109.

z fenomenologického pojetí významu ve smyslu objektivně existující „matérie“ nezávislé na psychických či hmotných faktech (projevech) vnější skutečnosti.

Husserl konsekventně upozornil, že ve sféře objektivní podstaty logiky se pohybujeme v kategoriích významu, jazyka a struktury; např. porozumět výpovědi druhého v dialogickém aktu znamená zaměřit naše vnímání (vnímání komunikujících) na význam, který existuje nezávisle na probíhajícím dialogu. Fenomenologie jako filozofický směr nejpregnantněji odhalila význam, „který má jazyk vzhledem ke každé otázce o světu a o jsoucnu“²⁴) tj. lingvisticky, „jak zásadní je rozdíl mezi znakovým a označeným předmětem, mezi obsahem a slovním významem, na nějž je tento význam zaměřen“²⁵. Dne 18. listopadu 1935 Jakobson uvítal v Praze jménem Pražského lingvistického kroužku německého filozofa E. Husserla, který přednášel o fenomenologii jazyka; v úvodní řeči Jakobson ocenil „směrodatný význam jeho logických pokusů pro novodobý vývoj obecného jazykozpytu, zejména syntaxe, sémantiky a noetiky a pro osvobození od zatěžujícího psychologismu...“²⁶. Zajímavé prohlášení o fenomenologii jako vědecké metodě učinil badatel 1. 3. 1939 v dopise rektoru Masarykovy univerzity A. Novákovi, který jej požádal o stručné vyjádření k předchozímu politickému a vědeckému působení. V odpovědi Jakobson mj. uvedl: „Nikdy jsem nesdílel zásady hospodářského materialismu, nýbrž naopak jsem se od svých prvních prací výslovně hlásil k idealistické fenomenologii a k teleologickému pojetí. Je to základ celé mé vědecké činnosti od začátku až dodnes, ať už na poli jazykozpytu anebo literárních a kulturních dějin“²⁷.

Ačkoli Jakobson patřil k zakládajícím členům Opojazu společně s O. Brikem, B. Eichenbaumem, L. Jakubinským, J. Polivanovem, V. Šklovským, J. N. Tyňanovem ad., jeho raná vědecká činnost je spjata především s Moskevskou univerzitou. Od tamějších učitelů (Durnovo, Fortunatov, Šachmatov, Ščepkin, Ušakov ad.) si Jakobson odnesl společně se svým starším kolegou S. N. Trubeckým zájem o otázky strukturní morfologie jazyka; obdobně výzkumy petrohradského profesora L. V. Ščerby a jeho žáků (L. Jakubinskij) jej orientovaly k vědomé diferenci mezi projevy psanými a mluvenými, zejména ke zvukové stránce jazyka. Jestliže u Ščepkina a raného Fortunatova se obdivoval sváru racionality a citového přístupu, především metaforické terminologii, kde „věda byla... pramenem estetických emocí“²⁸, Šachmatov jej uchvacoval odvážnými konstrukcemi hypotéz, kombinační intuicí, která podrobovala jazykový materiál „náporu vědecké myšlenky“; navíc Šachmatov mladého badatele uvedl do vědeckého studia slovanských jazyků včetně základů češtiny a slovenštiny²⁹.

Za své vysokoškolské stáže v Petrohradě roku 1917 se Jakobson badatelsky i osobně sblížil se Šklovským a účastnil se založení Opojazu, přesto se však publikačně na prvních

²⁴ Přednáška v Pražském lingvistickém kroužku od října do listopadu 1935, „Slovo a slovesnost“ 2, 1936, č. 1, s. 64.

²⁵ R. Jakobson, *Co je poesie?*, „Volné směry“ 30, 1933–1934, s. 236.

²⁶ Srv. pozn. 24.

²⁷ R. Jakobson v dopise rektoru Masarykovy univerzity A. Novákovi 1. 3. 1939 (uloženo v Archivu MU v Brně, fond R. J.). Dopis přetiskuje Alena Morávková ve výboru *Roman Jakobson – z korespondence*, Praha – Litomyšl 1997, s. 109–110.

²⁸ R. Jakobson, *Profesor V. N. Ščepkin (1863–1920)*, „Čas“ 31, 1921, č. 45, s. 4, 23. 2.

²⁹ R. Jakobson, *Prof. Šachmatov*, „Čas“ 30, 1920, č. 68, s. 2, 31. 8.

opojazských sborníků roku 1916 a 1917 nepodílel. Teprve druhá Jakobsonova monografická studie *O češskom stiche, preimuščestvenno v sopostovleniji s russkim* (Berlín – Moskva, 1923) vyšla v pátém svazku *Sborniki po teorii poetičeskogo jazyka*, zároveň signalizovala badatelovu větší spjatost s českým kulturním a vědeckým prostředím; v přepracovaném znění vyšla pod názvem *Základy českého verše* (Praha, 1926). Jakobsonova práce v obecné rovině formulovala i nový smysl poetiky: „specifikátorství“ formalistů přesouvalo její inspirační zdroje z odlehle minulosti klasické filologie do současnosti, akcentujíc úzký kontakt s živým uměním.³⁰ Nikoli náhodou první formalistické studie svou genezi motivovaly ryze utilitárními zřeteli, tj. hledáním teoretických východisek nové básnické praxe; formalistická teorie literatury se v tomto chápání jevově identifikovala s konstrukcí futuristické poetiky.

Komparatistický základ práce vyplýval ze srovnávacího zkoumání rytmicko-syntaktických zvláštností a celkové estetiky českého a ruského verše s přihlédnutím k ostatním slovanským i neslovanským jazykům (polština, srbština, francouzština, němčina ad.). Již v předmluvě Jakobson motivoval genezi své studie neexistencí zásadnější práce z oblasti slovanských metrických systémů. Srovnávací metodu badatel chápal jako „nepostradatelný podklad lingvistické charakteristiky toho či onoho veršování“³¹, jako „nástroj analýzy variantnosti a invariantnosti jazykových jevů“, dovolující „plně ocenit vztah mezi formou a materiálem“³². Zároveň Jakobson korigoval hranice a možnosti srovnávací metody; v aplikaci na vyšší jednotky literárního vývoje je možné funkčně srovnávat pouze ty umělecké tvary, které jsou geneticky spjaté s jazykem, jako např. metrické útvary v jazykově příbuzných slovanských literaturách. Komparativní zkoumání slovanských veršovaných systémů nemůže být mechanicky vyvozeno ze srovnávací mluvnice slovanských jazyků, ale musí vycházet ze vzájemné konfrontace diferencí veršovaných systémů s diferencemi příslušných jazyků, a to na základě existujících jazykových shod a analogií.

Jakobsonova metrická teorie čerpala z rozboru tří nejzákladnějších prvků české prozodie: kvantity, přízvuku a mezislovného předělu. Badatel zde usiloval vymezit „nepoměr mezi kvantitou a dynamickým přízvukem a určení jejich významotvornou úlohu v jednotlivých jazycích“³³. Jakobsonova teze, že rytmická funkce kvantity ovlivněná mj. mezislovními předěly, zejména posouváním přízvukového vrcholu ve verši, má pro české básnictví analogický význam jako kvantita v přízvukně prozódii, polemicky mířila proti mechanicky aplikovaným názorům o závaznosti pravidelného přízvukování v moderní básnické praxi. Každý jazyk v básnické funkci může uplatnit tři rytmotvorné (rytmické) činitele: 1. důraz nebo dynamický akcent, 2. výšku nebo hudební akcent, 3. kvantitu jako časový akcent, avšak pouze jeden z těchto prvků se stává konstitutivním momentem prozodického systému, do něhož jako celku vstupují i zevní, mimofonologické podněty, estetické tradice,

³⁰ Srv. studii E. Czaplewicze, *Najnowsze kierunki w teorii literatury (rosyjskiej i polskiej)*, [in:] *Z polskich studiów slawistycznych*, Séria 7, Warszawa 1988, s. 367–375.

³¹ R. Jakobson, *Základy českého verše*, Praha 1926, s. 6.

³² Ibidem.

³³ Srv. *Posudek o habilitační práci a ostatní dosavadní vědecké činnosti dr. R. Jakobsona* z 21. 10. 1932, s. 2 (fond R. J., Archiv Masarykovy univerzity v Brně). Posudek je přetištěn v studii M. Zelenky, *Několik poznámek k Jakobsonově habilitaci na Masarykově univerzitě v letech 1932–1933* („Slavia” 61, 1922, č. 1, s. 77–81).

poměr básnického směru k této tradici a cizí vlivy kulturní. Rozlišení distinktivních a nedistinktivních prozódických prvků stálo v popředí fonologického bádání Jakobsona a Trubeckého zabývajících se komplementárním vztahem zvuku a významu v rovině nejmenších jazykových jednotek. Odtud vedla cesta k četným pracím z oblasti staročeského básnictví (*Verš staročeský*, 1934; *K časovým otázkám nauky o českém verši*, 1935 ad.), k erbenovským a máchovským studiím, obecně k výzkumu ústní poezie slovanských národů³⁴.

Jakobson, který odmítal chápat veršový rytmus jako monotónní symetrii, rozpoznal vzrůstající význam rytmické tendence v české poezii na přelomu století; funkční odlišení praktického jazyka a rytmu básnického jazyka traktovaného jako specifický způsob vyvedení řeči, jej vedlo k definitivnímu odmítnutí dosavadních prozódických doktrín. Oproti grafickologické, objektivně kinetické a akustické metrické metodě badatel vyzdvihl fonologickou koncepci versologie založenou na funkční diferenci distinktivních a nedistinktivních prozódických prvků. Jakobson se domníval, že základem rytmu se stává mezislovní předěl, jehož doprovodným prvkem je dynamický přízvuk, v češtině ustálený, přičemž jako autonomní prvek zde vystupuje kvantita, která má významotvornou (fonologickou) podstatu, zatímco český slovní přízvuk je prvkem mimogramatickým. Většina dobové kritiky však badatelovy teoretické postuláty nesprávně pochopila jako nefunkční obranu časomíry, polemizující s versologickou koncepcí J. Krále.³⁵ Jakobson však nesledoval obhajobu kvantitativní metriky; věcně konstatoval neuspokojivý stav české nauky o verši, která ovlivněna Královou prozódickou teorií vyvozovala zákonitost o přízvukování z praktického jazyka, nikoli z konkrétních básnických faktů. Kvantitativní metrika také vedla k prosazení prozódických pravidel na podkladě normativních estetických kánonů, podle nichž umělecky nejvýznamnější básníci 19. století byli Králem paradoxně klasifikováni jako „*nedbalí veršovci*“, zatímco básníci veršující s minimálními odchylkami patřili k historicky bezvýznamným autorům. Jakobson zde zopakoval některé výhrady formulované již v recenzi Králový *České prosodie*, zejména polemizoval s Královou argumentací odvolávající se na „*přirozený duch*“ českého jazyka³⁶. Spor mezi „*přízvučníky*“ a „*časoměrníky*“ není podle Jakobsona nic jiného než zákonitý boj o výklad estetických norem konkrétní osoby či básnické školy; odtud pramenilo i sporné traktování českého jambu jako prostého trocheje s předzáškou. Právě dějiny básnictví charakterizuje časté střídání jistých typů násilí, které různým způsobem deformuje autonomně organizovaný jazykový materiál s nadvládou estetické funkce, přičemž tento boj o dominanci násilí je vždy paradoxně veden pod heslem boje proti násilí, puristickou snahou o „*přirozenost*“, „*hudebnost*“, „*libost*“ jazyka.

V Jakobsonových *Základech českého verše* se ještě objevila raná formalistická teze o imanentním vývoji básnických forem a prostředků, kdy podle badatele jedno „*násilí*“ v podobě normovaného střídání dlouhých a krátkých slabik vede k druhému „*násilí*“, tj. opětovně k normovanému střídání slabik přízvučných a nepřízvučných: „... forma znásil-

³⁴ *Verš staročeský*, „Československá vlastivěda“ III, Praha 1934, s. 429–459; *K časovým otázkám nauky o českém verši*, „Slovo a slovesnost“ 1, 1935, č. 1, s. 46–53; *Poznámky k dílu Erbenovu*, „Slovo a slovesnost“ 1, 1935, č. 2, s. 152–164; č. 3, s. 218–229; *K popisu Máchova verše*, [in:] *Torso a tajemství Máchova díla*, Praha 1938, s. 207–278.

³⁵ Jednalo se o spis J. Krále, *O prosodii české I*, Praha 1923, kriticky a posthumně vydaný Janem Jakubcem.

³⁶ R. Jakobson, *O Králově „České prosodii“*, „Kritika“ 2, 1925, č. 3, s. 110–114, 23. 2.

ňuje materiál, ale jsou meze, za nimiž je násilí nesnesitelné³⁷. Lze tu souhlasit s tezí, že teorie organizovaného násilí básnické formy nad jazykem (v strukturalismu byl tento pojem nahrazen a korigován sémanticky užším termínem „napětí“, resp. „dialektické napětí“) byla explicitně přítomna ve většině prací ruského formalismu³⁸. Na všech úrovních a plánech literárního díla (konstrukce, element, materiál, dominanta, postup, zpracování apod.) probíhá konsekventní boj činitelů deformujících a deformovaných, činitelů slabších a silnějších. Teorie literárního díla byla tak ve svém celku konstruována na potencionálně totalitárním principu, na textové strategii permanentní konfrontace. Na tuto skutečnost jako jeden z prvních reagoval ve své pozitivní, ale zdrženlivé recenzi původní ruské verze S. N. Trubeckoj, který korigoval tvrzení, že každá prozódie představuje jisté násilí na jazyce: „... nesmíme zapomínat, že trpělivost jazyka (mám-li mluvit obrazně) přece jen není bezmezná a že jazyk nesnese každé násilí... Počet možných respektive v daném jazyce přístupných násilností je vždy omezený a je dán povahou jazyka“³⁹.

Je zajímavé, že již v dopise z 28. 7. 1921 píše Trubeckoj Jakobsonovi v souvislosti s jeho ranou prací *Novějšaja russkaja poezija*, že revizi principů literární vědy na základě poetiky, tj. výzkumu uměleckého jazyka považuje za nezbytnou a umělecky nosnou. Na druhou stranu však Trubeckoj konstatuje, že Jakobsonova analytická metoda nezahrnuje celistvý pojem „literární dílo“, jehož estetická funkce nevzniká pouze deformací ozvláštněného jazykového materiálu, ale vytváří se zejména v závislosti na faktu sociálního života, neboť na estetickém hodnocení literárního díla se podílí rovněž subjekt čtenáře, hledisko jeho subjektivního vkusu⁴⁰. S. N. Trubeckoj (1890–1938), který působil od roku 1922 na doporučení V. Jagice a P. Kretschmera jako profesor slovanské filologie na vídeňské univerzitě, udržoval četné kontakty s Jakobsonem zejména v průběhu 20. a 30. let. Vídeňský slavista J. Vintr charakterizuje poměr Trubeckého k Jakobsonovi jako vztah „staršího přítele a velkorysého mentora“⁴¹, který plodně inspiroval Jakobsonův myšlenkový vývoj a po roce 1933 i duchovní atmosféru Masarykovy univerzity. Jak jsme již naznačili, Trubeckého zdrženlivost vůči formalismu opakovaně formulovaná v korespondenci („... nemohu se označit za opravdového formalistu, poněvadž formální metoda je pro mne pouze prostředkem, jak vycítit ducha díla“⁴²) přispěla koncem 20. let ke korekci původní, ryze synchronní orientace Pražského lingvistického kroužku. Pozdější ocenění Jakobsonovy vědecké a pedagogické kariéry, která v meziválečném Československu vyvrcholila habilitací (1933) a mimořádnou profesurou (1937), však ze strany Trubeckého doprovázela obava z Jakobsonova sklonu k popularizující publicistice a k bohémskému způsobu života: „Vy jste tento sklon k bohémě [Trubeckoj má na mysli Jakobsonovy styky se spisovateli a umělci,

³⁷ R. Jakobson, *Základy českého verše*, Praha 1926, s. 120.

³⁸ Srv. studii E. Czaplewicze, *Między formalizmem a neoidealizmem (wokół myślenia totalitarnego w teorii literatury)*, „Przegląd Humanistyczny” 35, 1991, č. 5–6, s. 45–60.

³⁹ N. S. Trubeckoj, *O češskom stiche*, „Slavia” 2, 1923–1924, č. 2, s. 452–460.

⁴⁰ Srv. studii V. N. Toporova, *Nikolaj Sergejevič Trubeckoj - vědec, myslitel, člověk*, [in:] *Sovetskoje slavjanovedenije* 1990, č. 6, s. 51–85; v českém tisku na tuto studii upozornila E. Olonová, *K 100. výročí narození Nikolaje Sergejeviče Trubeckého (1890–1938)*, „Česká literatura” 39, 1991, č. 6, s. 564–567. Dále srv. edici S. N. Trubetzkoy s’ *Letters and Notes*, The Hague-Paris, 1975.

⁴¹ J. Vintr, *Vztahy vídeňské a brněnské slavistiky v meziválečné době*, [in:] *Brněnská věda a umění meziválečného období (1918–1939) v evropském kontextu*, Brno 1993, s. 49.

⁴² Ibidem. Citováno podle českého překladu J. Vintra.

zejména s levicovou avantgardou – pozn. M. Z.] vždy měl a to je zvláště v mladém věku nebezpečné⁴³. Jakobson naopak pomáhal Trubeckému překonávat jistou izolaci v začátcích vídeňského pobytu tím, že ruského badatele zval k častým pracovním návštěvám Prahy a Brna, k přednáškám v Pražském lingvistickém kroužku.

Trubeckého obava z Jakobsonova sklonu k vágnímu esejismu politizujících diskursů byla oprávněna jen do určité míry: avantgardní vize jazykového experimentátorství se protínala s úsilím podřídit svůj vědecký metajazyk s adekvátně zvolenou terminologií požadavkům objektivní neutrality. Jakobsonovi biografisté shodně zaznamenali logický fakt, že v době zjitřeného společenského zápasu v období druhé světové války teorie ustupovala do pozadí před vlasteneckou rétorikou a až romantizující publicistikou⁴⁴.

Jak známo, původně formalistickou teorii „násilí“ podrobil kritice i J. Mukařovský ve své recenzi uveřejněné v *Naší řeči*⁴⁵. Jeho vystoupení svědčilo o tom, že pozvolna se konstituující pražská strukturální škola kriticky reagovala na podněty ruského formalismu, který již počátkem 30. let chápala jako fakt historický a zároveň jako významný metodologický pokus o atomizaci vědy o literatuře. Např. J. Mukařovský v roce 1934 v stati *K českému překladu Šklovského Teorie prózy* poukázal, že pojem „formalismus“ v české vědecké veřejnosti asociuje poukazy na ortodoxní herbartovskou estetiku než na bojovnou literárněvědnou doktrínu analyzující aspekty slovesné výstavby. Práce sovětského teoretika byla svou vyhrocenou polemičností dobově nutná, protože proti fetišizaci „obsahu“ logicky postavila radikální antitezi „formy“; už toto směřování některými úvahami – např. odmítnutím kompozice ve smyslu formálně proporcionalní architektury díla, nýbrž jejích chápáním jako činitele organizujícího významovou stránku díla – znamenalo cestu k „strukturalistické syntéze“ a také „první krok k vývojovému překonávání mezi formálním a obsahovým pojmáním umění“⁴⁶. Obdobně B. Mathesius v doslovu českému vydání *Teorie prózy* V. Šklovského roku 1933, tj. v období ofenzivního nástupu pražské strukturální školy, výstižně specifikoval poměr mezi oběma doktrínami: „Úkolu daného dobou formalismu bylo z padesáti procent dosaženo: staré emotivní hodnoty byly rozmontovány, prvky nových objeveny. Zbývá úkolu polovina druhá: nová montáž“⁴⁷.

Mukařovského hodnocení Šklovského *Teorie prózy* se většinou uvádí jako mezník dvoufázového modelu českého literárněvědného strukturalismu, v němž druhá sémiotická

⁴³ Ibidem, s. 50.

⁴⁴ J. T o m a n, „Balancovat v nepředstavitelných situacích“: poznámky k českým letům Romana Jakobsona, „Slovo a slovesnost“ 57, 1996, č. 3, s. 233–235. Jednalo se např. o diskusi vzniklou v souvislosti s Jakobsonovou kritikou románu E. Hostovského *Sedmkrát v hlavní úloze* či o kontroverzní přijetí práce *Moudrost starých Čechů*, New York, 1943.

⁴⁵ J. M u k a ř o v s k ý, *Roman Jakobson: Základy českého verše*, „Naše řeč“ 10, 1926, č. 6, s. 174–180; č. 7, s. 212–221.

⁴⁶ J. Mukařovský, *K českému překladu Šklovského teorie prózy*, [in:] J. M., *Kapitoly z české poetiky* I, Praha 1948, s. 347.

⁴⁷ B. M a t h e s i u s, *Formální metoda*, [in:] V. Šklovskij, *Teorie prózy*, Praha 1948, s. 263 (2. vyd.). Např. již v roce 1925 B. Eichenbaum v stati *Teorie „formální metody“* striktně odmítl formalismus jako uzavřený vědecký systém, formální metodu zde považoval za zkonvencionalizovaný historický pojem označující snahu teoretiků o konstituování literární vědy na základě specifických vlastností materiálu literatury (*Teória literatúry. Výber z formálnej metódy*, 2. upravené vydání, red. M. Bakoš, Bratislava 1971, s. 20). K tomu srv. článek J. B. Č a p k a, *Diskuse o nových literárněhistorických metodách*, „Národní osvobození“ 12, 1935, č. 131, s. 6, 5. 6. (podepsáno J. B. Č.).

fáze je traktována jako kritické „překonávání“ etapy formalistické, morfologické⁴⁸. H. Schmidová v této souvislosti (údajně jde o abstrakci lineárně progresivního vývoje vědeckého myšlení) relativizuje pojem „překonání“ a hovoří o třífázovém modelu, kde „třetí fáze reprezentovaná statí Záměrnost a nezáměrnost v umění... je právě pokusem korigovat zakrytí a strátu poznání v druhé fázi Mukařovského myšlení vzhledem k fázi první“⁴⁹. Obdobně významný znalec strukturálního myšlení M. Červenka s odvoláním na výzkumy domácích předpokladů i dobovou sebereflexi odmítá tezi V. Erlicha o strukturalismu jako ideové prolongaci ruského formalismu na české půdě⁵⁰. Aniž bychom svými úvahami podstatněji zasahovali do diskusí o dimenziálnosti českého strukturalismu a analýzy jeho dominantních pojmů a kategorií, třeba zdůraznit, že historikové strukturálního myšlení s výjimkou několika badatelů své vývoje konstruují převážně z vývoje Mukařovského estetiky, nikoli z vývoje vnitřně diferencované strukturální metody jako celku a širokého spektra, něhož se zařazují i R. Jakobson, R. Wellek a další. M. Červenka ve své interpretaci základních kategorií českého literárněvědného strukturalismu naznačuje rozmanitost zájmů pražské školy a plynoucí proměnlivost tezí, kde ucelené noetické stanovisko nevypluovalo vnitřní antinomii systému⁵¹. Ačkoli Červenka řadí k jádru strukturální metodologie vedle J. Mukařovského pouze R. Jakobsona a F. Vodičku, správně podotýká, že textová základna pro poznání tohoto směru není uzavřená. Relevantnost tvrzení o širším metodologickém spektru pražského strukturalismu a z toho vyplývajících konsekvencí – i při respektování vůdčí a iniciativní pozice J. Mukařovského jako synekdochického zástupce tohoto směru – stále zůstává zásadním a otevřeným problémem v současném poststrukturálním uvažování.

Důležitou organizační a vědeckou platformu, která lépe odpovídala novému zaměření kolektivní práce, tj. „pracovati na základě metody funkčně strukturální o pokroku lingvistického bádání“⁵², se stal Pražský lingvistický kroužek, jehož název vznikl analogicky podle Moskevského lingvistického kroužku a na jehož založení se Jakobson podstatně podílel. 6. 10. 1926 se účastnil spolu s B. Havránkem, V. Mathesiem, J. Rypkou a B. Trnkou přednášky německého jazykovědce H. Beckera *Der europäische Sprachgeist* a s V. Mathesiem, J. Mukařovským a B. Trnkou patřil k nejaktivnějším členům; v letech 1927–1939 působil jako místopředseda Pražského lingvistického kroužku (funkci předsedy zastával V. Mathesius), který do roku 1930 měl status volného neformálního sdružení, později fungoval jako

⁴⁸ Srv. studii H. Schmidové, „Třífázový model“ českého literárněvědného strukturalismu, „Česká literatura“ 39, 1991, č. 3, s. 193–219.

⁴⁹ Ibidem, s. 194. Dále např. srv. stať O. Suse, *Typologie tzv. slovanského formalismu a problémy přechodu formálních škol ke strukturalismu*, [in:] *Československé přednášky pro IV. mezinárodní sjezd slavistů*, Praha 1968, s. 293–300.

⁵⁰ M. Červenka, *Základní kategorie pražského literárněvědného strukturalismu*, „Slovenská literatura“ 37, 1990, č. 4, s. 305–326 (přetisk stejnojmenné statí z roku 1971). K podobnému závěru dochází i M. Grygar, *Formální metoda po čtyřiceti letech (Poznámky ke knize Victora Erlicha Ruský formalismus)*, „Česká literatura“ 14, 1966, č. 3, s. 310–320, idem, *Vývojové napětí literárních a mimoliterárních jevů*, „Česká literatura“ 16, 1966, č. 5–6, s. 367–392.

⁵¹ Ibidem, s. 305. Srv. studii J. Levého, *Československý strukturalismus a zahraniční kontext*, [in:] *Struktura a smysl literárního díla*, Praha 1966, s. 58–69. R. Kalivoda, *Dialektika strukturalismu a dialektika estetiky*, op. cit., s. 13–39.

⁵² Srv. *Stanovy spolku „Pražský lingvistický kroužek“ (Cercle linguistique de Prague)*. Uloženo v Ústředním archivu AV ČR v Praze (fond PLK, 1 kartón, 2. desky, § 1).

úředně schválený spolek s pevnými stanovami a organizační strukturou⁵³. Jestliže žádost o právní uznání podepsalo sedmáct členů, Pražský lingvistický kroužek, který v době svého největšího rozmachu v polovině 30. let nikdy nepřesáhl – i se zahraničními badateli – padesátku, představoval „pracovní pospolitost osobitého typu“⁵⁴ ztělesňující zásady vědeckého kolektivismu, internacionalismu a navenek metodologické „čistoty“. Podle zápisů sekretáře J. Vachka Jakobson v letech 1927–1938 přednesl celkem osmnáct přednášek a byl po J. Mukařovském (dvacet osm přednášek) a B. Trnkovi (dvacet přednášek) třetím nejaktivnějším členem v počtu přednesených referátů; např. již na čtvrté schůzi 13.1.1927 vystoupil s tématem *Pojem hláskoslovného zákona a princip teleologický*⁵⁵. Jakobson participoval jak na přednáškově, tak na bohaté ediční činnosti Pražského lingvistického kroužku, zejména se redakčně i autorsky podílel na osmi sbornících Travaux du Cercle Linguistique de Prague (TCLP), např. v druhém svazku vyšla jeho komparativní studie *Remarques sur l'évolution phonologique du russe comparée a celle des autres langues slaves*⁵⁶.

Pražský lingvistický kroužek se do počátku své existence, resp. od své formální legalizace v roce 1930, snažil získat morální a finanční podporu státních orgánů, zejména se obracel na prezidenta T. G. Masaryka jako svého ideového sympatizanta, „který svými teoretickými úvahami v letech osmdesátých výrazně předstihl vývoj současné lingvistiky“ a „který se vzácným prozumením pro snahy mladé vědecké generace nás posiloval svým zájmem a svou pomocí“⁵⁷. Výsledkem této iniciativy, kterou podporoval především Roman Jakobson, se stal vydaný sborník Pražského lingvistického kroužku *Masaryk a řeč* (Praha, 1931) obsahující studie J. Mukařovského *Masaryk jako stylist* a R. Jakobsona *Jazykové problémy v Masarykově díle* (texty obou badatelů byly zápisem přednášek proslovených na slavnostním veřejném zasedání pražských strukturalistů 25.3.1930, které bylo výrazem vděčnosti mecenáši podporujícímu finančně první dva svazky TCLP)⁵⁸. Jakobson považo-

⁵³ Ibidem (2. kartón, úřední korespondence PLK 1928–1936).

Veškeré faktografické údaje o činnosti Pražského lingvistického kroužku včetně statistických dat čerpáme z vlastního studia tohoto fondu. Zápisy o přednáškové aktivitě jednotlivých členů jsou uloženy v 2. kartónu, bez sign. (tzv. Černé notesy – Záznamy o schůzích PLK ve dvou dílech). Dále srv. vzpomínku J. Vachka, *Kontakty s pražským lingvistickým kroužkem*, [in:] J. V., *Vzpomínky českého anglisty*, Jinočany 1994, s. 69–86. Intelektuální atmosféru PLK podrobně charakterizuje Jindřich Toman v monografii *The Magic of Common Language – Mathesius, Jakobson, Trubetzkov and the Prague Linguistic Circle*, Massachusetts – London 1995. Z prací tohoto badatele věnovaných Jakobsonově biografii a jejímu kulturněhistorickému kontextu lze uvést antologii *Letters and Other Materials from the Moscow and Prague Linguistic Circles, 1912–1945*, Ann Arbor 1994. Dále studii *Rétorika modernismu: PLK v kontextu dobových ideálů vědy a společnosti*, „Kritický sborník“ 1, 1994, s. 25–31; idem, „Balancovat v nepředstavitelných situacích“: poznámky k českým létům Romana Jakobsona, „Slovo a slovesnost“ 57, 1996, č. 3, s. 226–240.

⁵⁴ V. Mathesius, *Deset let Pražského lingvistického kroužku*, „Slovo a slovesnost“ 2, 1936, č. 3, s. 144.

⁵⁵ Teze a přednášky byly publikovány pod názvem *O hláskoslovném zákonu a teleologickém hláskosloví*, „Časopis pro moderní filologii“ 14, 1928, č. 3, s. 183–184.

⁵⁶ R. Jakobson: *Remarques sur l'évolution phonologique du russe comparée a celle des autres langues slaves*, „Travaux du Cercle Linguistique de Prague“ II, Praha 1929, 118 s.

⁵⁷ V. Mathesius, *Deset let Pražského lingvistického kroužku*, „Slovo a slovesnost“ 2, 1936, č. 3, s. 40.

⁵⁸ *Masaryk a řeč*, Praha 1931 (J. Mukařovský, *Masaryk jako stylist*, s. 5–27; R. Jakobson, *Jazykové problémy v Masarykově díle*, s. 29–47). Jakobsonova stať původně vyšla ve zkrácené podobě pod názvem *Masaryk o jazyce*, „Centrální Jevropa“ 3, 1930, s. 270–276. Dále srv. R. Jakobson, *T. G. Masaryk*, „Slovo a slovesnost“ 1, 1935, č. 2, s. 124–126. O. Fischer, *Masaryk a jazykozpyt*, „Lidové noviny“ 38, 1930, č. 149, s. 7, 28. 3. (podepsáno Ot. F.). V Ústředním archivu AV ČR v Praze (fond PLK, 2. kartón, 7. desky pod názvem

val T. G. Masaryka jako Brentanova filozofického žáka za jednoho z ideových předchůdců spjatých s konstituováním moderní synchronní jazykovědy, stejně tak jako teoretika jazyka Antona Martyho, který působil na německé pražské univerzitě a rovněž patřil k Brentanovým žákům⁵⁹. V studii *Jazykové problémy v Masarykově dile* Jakobson interpretoval Masarykův poměr k lingvistice z hlediska klasifikace věd, jak byl formulován v *Základech konkrétní logiky* (Praha, 1885). Masarykovo rozlišení jednotlivých funkcí řeči a vědomí jazykové kultury (relace mezi řečí mluvenou a psanou) přesahovalo úzké chápání řeči jako komunikačního prostředku a zároveň se přibližovalo k intuitivnímu pochopení slovního znaku a významu: podle Jakobsona pojetím řeči jako emblému a pojetím řeči jako státotvorného činitele (nadvláda jedné řeči nad druhou, kdy řeč může spojit nebo rozdělit) Masaryk anticipoval sociologii jazyka, obecně sociologické nazírání národnostní filozofie. Z Masarykových úvah o jazykových funkcích se také odvíjela i koncepce moderního demokraticky uchopeného „evropanství“, založeného na přirozeném synkretismu kulturním a jazykovém; sociologické zdůvodnění „míšení plemen a řečí“ tak negovalo ideologicky argumentovaný „mýtus čistého jazyka a rasy“⁶⁰. Masarykův postulát ze *Základů konkrétní logiky* o nutnosti komplementárně propojeného studia podstaty jevu s jeho vývojem Jakobson právem uváděl do spojitosti se strukturalistickými iniciativami, „s teleologickým pojetím historického procesu“⁶¹. Nikoli náhodou v populárním článku *Z curricula vitae českého filozofa* psaném na sklonku života, který byl dedikován Patočkovu odkazu, Jakobson považoval T. G. Masaryka spolu s J. A. Komenským a J. Patočkou za tři nejvýznamnější filozofy světového významu a mravní čistoty⁶². V archivu Pražského lingvistického kroužku jsou uloženy četné žádosti adresované Kanceláři prezidenta republiky; např. R. Jakobson spolu s V. Mathesiem a B. Trnkou zde charakterizovali Pražský lingvistický kroužek jako sdružení mladých českých, německých a ruských jazykovědců, kteří úspěšně na mezinárodním poli pracují funkčně strukturálními metodami⁶³. V dopise z 28.1.1931 zaslaném Kanceláři prezidenta republiky titíž badatelé zdůraznili česko-ruskou myšlenkovou součinnost pěstovanou v intencích T. G. Masaryka, dále skutečnost, že název „pražská škola“ od druhého lingvistického kongresu v srpnu 1931 v Ženevě nabyl platnost technického termínu, což lze považovat za úspěch na mezinárodním vědeckém fóru: „Jsme šťastni, že si přitom můžeme hlásit k Vám jako stoupenci Vašich vědeckých směrnic. Již před lety jste s podivuhodnou jasností stanovil pro jazykozpyt úkoly, které počíná plniti teprve dnes, když se jeho myšlenková orientace zcela změnila. Naše úsilí se běže v zásadě směrem, který jste pro jazykozpyt vytkl“⁶⁴. Rovněž ministerstvo školství a národní osvěty spolu s ministerstvem zahraničí na Masarykův pokyn většinou dotovalo cesty jednotlivých členů na

Subvence 1930–1946) jsou uloženy žádosti o podporu adresované většinou ministerstvu zahraničních věcí a ministerstvu školství a národní osvěty.

⁵⁹ Srv. *Vědecký interview Hosta s Romanem Jakobsonem*, „Host do domu“ 15, 1968, č. 10, s. 54. Rozmlouval O. S. (= Oleg Sus).

⁶⁰ Srv. recenzi R. Jakobson, *T. G. Masaryk*, „Slovo a slovesnost“ 1, 1935, č. 2, s. 124–126.

⁶¹ R. Jakobson, *O předpokladech pražské lingvistické školy*, „Index“ 6, 1934, č. 1, s. 7.

⁶² R. Jakobson, *Z curricula vitae českého filozofa*, „Proměny“ (New York) 16, 1979, č. 2, s. 5–8.

⁶³ Srv. *Žádosti PLK o podporu adresované Kanceláři prezidenta republiky československé*. (uloženo v Ústředním archivu AV ČR v Praze) fond PLK, 4 kartón, 3. desky – *Korespondence a materiály 1928–1936*).

⁶⁴ Ibidem.

nejrůznější zahraniční kongresy. V této tradici později pokračoval i E. Beneš, který dokonce 2.3.1938 přijal V. Mathesia a J. Mukařovského v osobní audienci na pražském Hradě⁶⁵.

Touha vědecky profilovat se v českém kontextu a zároveň narůstající obavy z politického vývoje v Sovětském svazu vedly Jakobsona, aby roku 1927 odmítl lukrativní nabídku děkana Saratovského univerzity, známého literárního historika A. Skaftymova, navrhuujícího Jakobsonovi v jedenatřiceti letech kandidaturu na profesuru obecné jazykovědy a ruské filologie. Jakobson, který udržoval přátelské vztahy s českou uměleckou levicí (S. K. Neumann), byl počátkem 20. let jako oficiální zástupce sovětského státu pražskou policií sledován⁶⁶. Z policejních a diplomatických zápisů vyplývá, že mladý badatel se úzkostlivě vyhýbal jakékoli politické aktivitě, čímž si neuzavíral cestu pro vědeckou a literární práci. Jakobsonovo levicové zaměření paradoxně nevylučovalo v českém prostředí jistou politickou zdrženlivost. Podle vlastního sdělení v úředním dokumentu Jakobson veřejně nesympatizoval s žádnou politickou stranou, naopak od svého příjezdu do Československa ve funkci tlumočnicka při sovětské misi Červeného kříže údajně zastával kritické stanovisko k oficiální moskevské linii, což později vedlo k trvalému odchodu ze služeb zastupitelstva⁶⁷. V této souvislosti Jakobson připomněl, že již v prvním článku v českém deníku v srpnu 1920 „v nekrologu o svém učiteli A. Šachmatovovi jsem vyjádřil svůj odpor proti pokusům moskevského vedení o znásilnění a usměrnění duchovního života aforismem <hodinkami nelze beztrestně zatloukat hřebíky>“⁶⁸. Lze souhlasit s názorem historika, že Jakobsonova životní cesta, ideologické a politické peripetie, symbolizuje typický úděl intelektuála moderní doby, který nejdříve podléhá svým iluzím, aby je pak později bolestně překonával⁶⁹. To vše umožňuje „cosi podstatného sdělit o soudech našeho věku, o politických, společenských, duchovních a v neposlední řadě i mravních zápasech, jimiž naše století žilo a žije“⁷⁰. Faktem zůstává, že Jakobsonův příchod do Československa v červenci 1920 nebyl bez problémů; pravicový tisk (Venkov, Národní politika ad.) jej napadal – ostatně jako celou sovětskou misi v čele s jejím šéfem S. I. Gillersonem – jako skrytého komunistického agenta, který chce infiltrovat akademické prostředí pražské univerzity. Lidsky složitou situaci dokládá korespondence z roku 1920 s Elsou Trioletovou (přítelkyní z dětství provdanou později za francouzského romanopisce Luise Aragon), v níž Jakobson

⁶⁵ Ibidem (fond PLK, 2. kartón, 6. desky – *Korespondence PLK z roku 1938*).

⁶⁶ Jde o archivní materiály SUA Praha, fondy: PMV (225), 1919–1924, IV(3)50 (R. J. – tlumočnick tiskového oddělení ruské sovětské mise v Praze); PZÚ 1921–1930, kartón 26 (Zprávy o činnosti sovětské mise v Praze; PMR 706, kartóny 225–256 Ruští emigranti v ČSR – zprávy o činnosti), dále Zápisy o činnosti cizích státních příslušníků v ČSR a další prameny. Na tyto skutečnosti podrobně ukazuje Pavlína Kuldanová ve své diplomové práci *Roman Jakobson a jeho vztah k Československu* (FF MU, Brno 1990, 206 s.). Dále se jedná o dokumenty uložené v archivu Ministerstva vnitra České republiky, zejména sv. 305–740. Částečně je komentuje Rudolf Vévoda v stati *Muž, který byl nepohodlný aneb od agenta III. Internacionály k agentovi FBI I. část*, „Střední Evropa“ 12, 1996, č. 64, s. 64–75.

⁶⁷ Srv. opis dopisu R. Jakobsona děkanu FF MU z 1. 3. 1939 (Archiv MU v Brně, fond R. J. – osobní spisy, složka 1939–1941).

⁶⁸ Ibidem. Jakobsonův nekrolog *Prof. Šachmatov* vyšel v Času 30, 1920, č. 68, s. 2, 31. 8.

⁶⁹ R. Vévoda, *Muž, který byl nepohodlný aneb od agenta III. Internacionály k agentovi FBI I. část*, „Střední Evropa“ 12, 1996, č. 64, s. 66.

⁷⁰ Ibidem, s. 65.

ironicky komentuje invektivy pravicového tisku („hrad“, „podvodník“, „bastard“ – překlad z ruštiny M. Z.)⁷¹.

Jestliže badatel v roce 1934 srdečně vítal právní uznání Sovětského svazu a poté podporoval uzavření československo-sovětské smlouvy o vzájemné pomoci v květnu 1935, odmítl definitivně počátkem 30. let výzvu sovětských úřadů k návratu do vlasti, a to i přes skutečnost, že sovětský zastupitelský úřad mu pravidelně prodlužoval až do roku 1936 platnost sovětského pasu⁷². Na možnost represálií po návratu do vlasti jej soukromě upozornil legační rada ministerstva zahraničí J. Šrom, který předtím působil jako člen československé obchodní mise v Moskvě⁷³. Přes tento vyhraněný postoj byl Jakobson přesvědčen o nedělitelné jednotě literární tvorby ruských a ukrajinských emigrantů a oficiální kulturní produkce Sovětského svazu. Vedoucí sovětské delegace na prvním kongresu slavistů akademik Sakulin ve své analýze sjezdového zasedání pozitivně zaznamenal Jakobsonův výrok, že „příslušnost k určité politické skupině neurčuje komplex duchovního světa“⁷⁴, na druhou stranu Sakulin zdůraznil, že obecné směřování formalistů k sociologismu je negativně ovlivněno Jakobsonovým názorem o nejasné aplikaci marxistické ideologie v duchovních vědách⁷⁵.

V roce 1939 Jakobson v dopise rektoru Masarykovy univerzity A. Novákovi sdělil, že nikdy nenáležel k žádné politické straně nebo sdružení – s výjimkou roku 1917, kdy byl krátce organizován v ruské konstitučně-demokratické straně (kadetské) v Moskvě⁷⁶. K odchodu z diplomatických služeb se vyjádřilo policejní zastupitelství následujícím způsobem:

Příčina není přesně známa. Podle nezaručených zpráv vznikly na rozhodujících sovětských místech pochybnosti o jeho naprosté spolehlivosti, protože prý bylo zjištěno, že je levobočkem nějakého člena ruské aristokracie... jest pravděpodobné, že Jakobson měl býti vystřídán při jedné z hromadných čistek, které sovětská vláda čas od času provádí ve svých zastupitelských úřadech. Jakobson však neuposlechl vzkazu vrátit se do Moskvy a setrval v Praze; přesto však nepočal vystupovati proti sovětské vládě a též ze strany Sovětů nebyly proti němu podniknuty žádné represálie...⁷⁷.

Jakobsonovy vědecké a společenské aktivity vyvolávaly nespokojenost především mezi ruskou emigrací, která upozorňovala, že badatel je tajným odpůrcem českého národa, že udržuje styky s exponenty III. internacionály a že se kontaktuje s komunistickými žurnalisty. Faktem zůstává, že Jakobson navázal mnohá přátelství s osobnostmi meziválečného kulturního života – s Nezvaletem, Durychem, Seifertem, Vančurou, Neumannem (v polovině

⁷¹ Roman Jakobson v dopise Else Trioletové z 14. 1. 1920. Srv. sb. *Jakobson budětljanin: sbornik materialov*, Stockholm 1992, s. 80. Dále srv. studii A. Měšťana, *Elsa Triolet in der russischen Literatur*, „Wiener Slawistischer Almanach“ 1984, Band 14, s. 153–165.

⁷² R. V é v o d a, *Muž, který byl nepohodlný aneb od agenta III. Internacionály k agentovi FBI (I. část)*, „Střední Evropa“ 12, 1996, č. 64, s. 66–67.

⁷³ Srv. pozn. 67.

⁷⁴ Srv. zprávu *Zesnulý akademik Sakulin o pražském sjezdu slavistů*, „Lidové noviny“ 38, 1930, č. 620, s. 9, 10. 12. (podepsáno g).

⁷⁵ Ibidem.

⁷⁶ Srv. pozn. 67.

⁷⁷ Citujeme podle stati P. Kuldanové – M. Zelenky, *In margine vědecké biografie Romana Jakobsona (1920–1930)*, „Opera Slavica“ 4, 1994, č. 1, s. 34.

30. let se s ním bolestně rozešel), Teigem, Voskovcem a Werichem ad. Svědčilo o tom mj. jeho přijetí za člena pražského Devětsilu⁷⁸. Český slavista A. Měšťan v této souvislosti objektivně shrnuje Jakobsonův zájem o českou národní literaturu, který s komparativním zřetelem a velkou tematickou a chronologickou šíří sahá od analytického rozboru staroslověnských textů české provenience a estetické ocenění středověkého písemnictví až po typologické studium romantismu (K.H. Mácha, K.J. Erben) a intenzivní zájem o dramatické texty Osvobozeného divadla (Voskovec a Werich)⁷⁹. Z dosud částečně publikované korespondence s českými tvůrci je zřejmé, že Jakobson např. spolupracoval s V. Vančurou na přípravě filmového scénáře, s J. Horou na překladu Evžena Oněgina a s O. Fischerem na překladu Borise Godunova⁸⁰.

Jestliže koncem 20. let docházelo v české literární vědě k podstatným modifikacím původních východisek ruského formalismu, pak postupná transformace byla umožněna analogickým pojetím uměleckého díla jako artefaktu esteticky intencionálního a vnitřně diferencovaného. Ačkoli zůstává základní teze Šklovského „iskusstvo kak prijom“, hledá se širší platforma pro moderní školu poetiky a slovesnosti; stále intenzivněji se pocituje potřeba dynamizující hlediska, která by dovolila studovat literární text nikoli jako statickou a uzavřenou jednotku, ale jako souvislou vývojovou řadu, pro jejíž interpretaci je nezbytný zřetel historický, srovnávací a procesuální. Začátky této proměny lze klást do doby ještě před vznikem programových tezí R. Jakobsona a J. N. Tyňanova publikovaných v periodiku *Novyj Lef* v roce 1928 pod názvem *Problemy izučenijsa literatury i jazyka*⁸¹. V redakčním komentáři k devíti tezím se konstatovala nutnost zařadit vědu o jazyce a literatuře k sociologickým disciplínám; současná literární věda by svým charakterem měla překlenout rozpor mezi poetikou a dějinami literatury, protože teoretické povědomí o specifičnosti

⁷⁸ Literární pozůstalost Romana Jakobsona je uložena v Literárním archivu Památníku národního písemnictví v Praze: tři archivní kartóny obsahují převážně korespondenci a tištěné separáty domácích a zahraničních badatelů a spisovatelů z let 1921–1938, s nimiž se Jakobson v Československu stýkal (A. Novák, I. Olbracht, K. Teige, J. Werich ad.). Jednotlivé materiále R. J. se nacházejí i v dalších fondech, např. fond J. Mukařovský, fond V. Tille, fond O. Fischer, fond V. Nezval, fond F. Tábořský ad. Soupis písemné pozůstalosti uložené v Literárním archivu Památníku národního písemnictví v Praze zpracovala M. D a n d o v á, *Roman Osipovič Jakobson 1896–1982*, Edice inventářů č. 484, Praha 1995, 8 s. Korespondence R. J. se rovněž nachází v Archivu literatury a umění Matice slovenské v Martině, fond. R. J. (2 korespondenční jednotky R. J. Antonu Štefánkovi z let 1927–1928, č. sign. 42/C 127/; 6 korespondenčních jednotek adresovaných Andreji Mrázovi (b.d.), č. sign. 52/J 7).

⁷⁹ A. Měšťan, *The Role of Nationale Literature in the Prague Linguistic Circle: Czech Fiction and Roman Jakobson*, [in:] *Aspects of Modern Russian and Czech Literature*, ed. A. McMillin, Columbus 1989, s. 202–213; Idem, *Roman Jakobson a česká literatura*, [in:] *Sb. Slovo v úzkosti a naději. Sborník k 70. výročí narození Antonína Kratochvíla*, Brno 1994, s. 129–137; O inspirativním působení R. Jakobsona na českou uměnovědu pojednala V. L i n h a r t o v á, *La place de Roman Jakobson dans la vie litteraire et artistique tchécoslovaque*, [in:] *Roman Jakobson – echoes of his scholarship*, Lisse 1977, s. 219–233.

⁸⁰ Srv. dopis V. Vančury R. Jakobsonovi z 13. 10. 1933 (uloženo v LA PNP v Praze, fond R. J.). Tamtéž i 3 korespondenční jednotky J. Hory adresované R. Jakobsonovi z roku 1937. Korespondence R. Jakobson s Otokarem Fischerem (tamtéž, fond O. F., č. sign. 19(H)18 obsahuje 12 korespondenčních jednotek R. J. adresovaných O. F. z let 1925–1937. Korespondenci přetiskuje Alena Morávková v antologii *Roman Jakobson – z korespondence*, Praha – Litomyšl 1977; dále i J. Toman v antologii *Letters and Other Materials from the Moscow and Prague Linguistic Circle, 1912–1945*, Ann Arbor 1994.

⁸¹ R. Jakobson - J. N. Tyňanov, *Problemy izučenijsa literatury i jazyka*, „Novyj Lef 2“, 1928, č. 12, s. 35–37, 12. 12.

ti materiálu nemůže být plodné bez zřetele k historické dialektice⁸². Mj. zde byl zmíněn i pojem funkčnosti představovaný otázkou „nač“ (místo otázky staré vědy „proč“) a chápáný v několika rovinách: 1. jako konstruktivní funkce literárního prvku – faktu uvnitř slovesného textu, 2. jako funkce různých žánrů uvnitř literatury, 3. jako sociální funkce literární řady (vývoje) v různých časových obdobích⁸³.

Teze moderního studia jazyka a literatury vznikaly v průběhu roku 1928, v době všeobecné revize původních opojazovských názorů, jak se např. projevily v monografiích B. M. Engelgardta *Formalnyj metod v istorii literatury* (Leningrad, 1927), M. M. Bachtina *Formalnyj metod v literaturovedenii* (Leningrad, 1928). Jestliže v českém prostředí strukturalismus usiloval o syntetickou koncepci korigující poněkud jednostranné teze formalismu, i v sovětském kontextu vznikaly závažné pokusy o sjednocení formalismu se sociologickou platformou. Snaha B. I. Arvatova v monografii *Sociologičeskaja poetika* (Moskva, 1928) aplikovat sociologickou terminologii na studium formy, zdůraznit ideologizující pojetí materiálu jako stylového konstrukčního prostředku, sice vedla k rozšíření uzavřeného modelu literárního díla, ve své podstatě však přinášela zjišťování bezprostředních a mechanických relací mezi uměleckým obrazem a strukturou společenských procesů. Samostatnou linii v kritice ruského formalismu představoval M. M. Bachtin (*Problemy poetiki Dostojevskogo*, Leningrad, 1929); chápání literárního díla jako permanentně se realizujícího objektu vymezeného v dialogickém vztahu ke kulturním strukturám, směřovalo proti striktnímu izolacionismu formální metody, která podstatu literatury spatřovala v pravidelném fungování jeho vnitřních mechanismů. Proti formalistické „introvertnosti“ zde stálo určení díla jako specifické věci ideologické povahy smyslově se završující pouze v interakci s okolním světem⁸⁴.

V diskusi o východiscích nových teoretických principů Jakobson zaujal poněkud odlišné stanovisko: v korespondenci s V. Šklovským a J. N. Tyňanovem došel k přesvědčení, že nedochází ke krizi formalismu, ale formalistů danou celkovým úpadkem Opojazu (nikoli náhodou 9. teze formulovala bojovnou výzvu k obnovení Opojazu pod předsednictvím V. Šklovského) a nedostatkem ucelené teoretické platformy, v jejímž rámci by se mohla odvíjet transformace formální metody v nástroj strukturního pojmání jazyka a literatury⁸⁵. Badatelská a přednášková aktivita domácích a zahraničních členů formalistického kroužku před vydáním tezí svědčila o hledání nového programu kolektivní vědecké práce. Podle Jakobsona pozdějšího svědectví základem pro společnou studii publikovanou v časopise *Novyj Lef* se staly jeho pracovní teze, které napsal na podzim roku 1927 a které v únoru 1928 prošly souhlasnou diskusí v Pražském lingvistickém kroužku jako oficiální návrh pro

⁸² Ibidem, s. 35.

⁸³ Srv. *Komentáře* A. P. Čudakova, M. O. Čudakovové a J. A. Toddese ke studii *Problémy studia literatury a jazyka*, [in:] J. N. Tyňanov: *Literární fakt*, Praha 1988, s. 612–618.

⁸⁴ Srv. studii A. A. Hansena – Löweho, *Jan Mukařovský v kontextu „syntetické avantgardy“ a „formálně filozofické školy“ v Rusku*, „Česká literatura“ 42, 1994, s. 451–495; idem, *Der russische Formalismus*, Wien 1978. Dále monografii H. Günthera, *Struktur als Prozess. Studien zur Aesthetik und Literaturtheorie des tschechischen Strukturalismus*, München 1973; A. P. Čudakov, *Psychologičeskoe napravlenije v russkom literaturovedenii*, Moskva 1975, s. 305–354. V. Erlich, *Russischer Formalism. History-Doctrine*, The Hague 1955. P. Steiner, *From Formalism to Structuralism: A Comparative Study of Russian Formalism and Prague Structuralism*, Yale University 1976.

⁸⁵ Srv. pozn. 83.

První mezinárodní lingvistický sjezd v Haagu v dubnu 1928 (pro oblast fonologie)⁸⁶. Jakobsonovy pracovní teze koncipované jako deklarativní text „*Quelles sont les méthodes les mieux appropriées a un exposé complet et pratique de la grammaire d'une langue quelconque?*”⁸⁷ načrtávaly „výklad fonologických systémů v jejich historických proměnách”⁸⁸. Pozitivní vyjádření lingvisty S. I. Karcewského, jediného slovanského žáka F. de Saussura, a N. S. Trubeckého jednoznačně podpořilo Jakobsonův návrh sjezdového zasedání. Živý vědecký ohlas přiměl badatele k tomu, aby pracovní teze o evoluci a změnách jazyka aplikoval jako východisko nové literárněvědné metodologie založené na komplementaritě synchronie a diachronie. Jestliže saussurovský přístup chápal tyto dva základní pojmy jako absolutní a vylučující se protiklad, Jakobson považoval koexistenci a změnu jazykového systému za „nerozlučně spojené”, za dva aspekty jednoho plánu; ve svých *Dialogích* s K. Pomorskou uvádí, že s Tyňanovem společně formulované *Problémy studia literatury a jazyka* z tohoto hlediska vyjadřovaly nový vztah k dějinám, který do imanentního pojetí jazykových a uměleckých jevů vnesl faktor času a jeho dynamiky⁸⁹.

Programové teze, v podstatě principy moderního studia jazyka a literatury, byly napsány společně v polovině prosince 1928 za Tyňanovy návštěvy Prahy, která se uskutečnila na Jakobsonovo pozvání⁹⁰. Tyňanov v tezích využil některé závěry své zásadní studie *O literární evoluci*, v níž byl poprvé v patnácti bodech pregnantně vymezen požadavek systému v literární teorii: systémovost jako příznakový rys zasahuje literaturu konkrétního historického období, ale i jednotlivé dílo, přičemž každý zkoumaný prvek slovesného textu zákonitě s oběma systémy vstupuje do korelace, tím prvek slovesného textu nabývá konstruktivní funkce⁹¹. Systém literární řady je určen systémem funkcí této řady, která neustále koreluje s ostatními řadami. Korelace díla jako prvku literatury s literárními řadami vytváří literární funkci dovršující dílo samotné, obdobně korelace literární řady s řadou mimoliterární (životní) konstituuje tzv. řečovou funkci (ve smyslu zpětné expanze literatury do života). Literární evoluce (vývoj) je pak dána změnou poměru mezi členy systému, jde tedy o střídání systému. Je zajímavé, že pojem funkce, který se v společných tezích R. Jakobsona a J. N. Tyňanova objevuje pouze v redakční předmluvě (především 6. a 10. bod), nebyl v Tyňanově stati pojímán teleologicky. Na rozdíl od pražského strukturalismu (zejména tezí pro 1. sjezd slovanských filologů v Praze, na nichž se Jakobson později podílel), se Tyňanov domníval, že prvek vystupující ve funkci systému nemá svůj cíl, ať už jím máme na mysli subjektivně konstituovaný či objektivně determinovaný záměr⁹². Eliminace tohoto pojmu v společných tezích byla zřejmě výsledkem kompromisu mezi oběma

⁸⁶ Srv. R. Jakobson, *Faktor času v jazyce a v literatuře*, [in:] R. J.: *Dialogy*, Praha 1993, s. 45–59.

⁸⁷ R. Jakobson, *Quelles sont les méthodes les mieux appropriées a un exposé complet et pratique de la grammaire d'une langue quelconque?*, [in:] *Premier Congrès International de Linguistes, Proposition*, Nijmegen 1928, s. 36–39.

⁸⁸ R. Jakobson, *Dialogy*, Praha 1993, s. 49.

⁸⁹ Srv. pozn. 86.

⁹⁰ Srv. *Zápisy ze schůzí Pražského lingvistického kroužku z let 1928–1929* (uloženo v Ústředním archivu AV ČR v Praze, fond PLK, 1. kartón, 7. desky).

⁹¹ J. N. Tyňanov, *O literární evoluci*, [in:] J. N. T.: *Literární fakt*, Praha 1988, s. 189–201 (původně otištěno v časopise *Na literaturnom postu*, 1927, č. 10, s. 42–48). Srv. *Komentáře* A.P. Čudakova, M.O. Čudakovové a J. A. Toddese k této studii, s. 598–609.

⁹² *Ibidem*.

badateli, kteří se již v první tezi vyjádřili ke „scholastickému” formalismu, zaměřujícímu skutečnou analýzu za pouhou terminologii a katalogizaci jevů. Potřeba nové metodologie v společenských vědách plyne především z nutného propojení historických a teoretických disciplín, v nichž systém tvoří nejen synchronní rovina, ale také osa vertikální, tj. otázka vývoje a jeho souvislostí. Pozornost je třeba věnovat vztahům poetiky deskriptivní a poetiky historické, nejen imanentní výzkum literatury jako systému, ale i systémové studium mimoliterárních řad a především studium komplementárních vztahů jako systému daných systémů.

V kontextu těchto tezí vychází roku 1928 „estetická studie” Mukařovského *Máchův Máj*, syntetizující poznatky ruského formalismu a zkušenost pražské funkční lingvistiky⁹³. Badatele tu ještě fascinuje protiklad materiálu (stavební prvky díla) a formy (způsob, kterým prvky nabývají na estetické účinnosti). Estetickou funkci lze objevit pouze v rozboru formy, přičemž slovo, resp. obsahové kvality zůstávají esteticky indiferentní. Umělecký vývoj se konstituuje protikladem deformace a korespondence tvárných prostředků (tj. protiklad automatizace a aktualizace). Úkolem historické poetiky je vývojové studium proměn umělecké formy, na níž vnější tlak mimoliterární reality působí pouze nárazově. Obdobně roku 1929 Jakobson hovořil o existenci dvou, byť metodologicky spjatých přístupů: směru strukturálního, který si klade za úkol zjištění imanentních zákonů na pozadí evoluce a hodnotí „jednotlivé elementy systému z hlediska jejich funkce a evoluce z hlediska cíle”⁹⁴, a směru genetického, interpretujícího jevy stejné řady bezprostředními vlivy, kauzální determinaci, ale bez přítomnosti teleologického aspektu.

Z úvah Mukařovského a Jakobsona je zřejmé, že překonávání původní formalistické praxe, redukující vývojové procesy na imanentní synchronii, se neslo ve znamení pozvolného vymezení komplementárního vztahu uměleckého artefaktu k jiným kulturním fenoménům, tj. relace mezi vnitřní dynamikou umělecké struktury a vnějším pohybem mimoliterární, sociální řady. Zásadní „zúčtování” s raným ruským formalismem se poté objevilo na 1. sjezdu slovanských filologů v Praze 1929 v podobě tezí Pražského lingvistického kroužku, na nichž se Jakobson podílel⁹⁵. Později tuto skutečnost badatel vyjádřil vtípným výrokem přirovnávajícím původní ruský formalismus k dětským šatům, z kterých jsme vyrostli⁹⁶. Obdobně v populárním článku *Co je poesie?* Jakobson své stanovisko rozvádí a prohlubuje: „Ani Tyňanov, ani Mukařovský, ani Šklovskij, ani já – nehlasáme soběstačností umění, nýbrž ukazujeme, že umění je součástí sociální stavby, složkou proměnlivou, neboť se stále dialekticky mění i okruh umění i jeho vztahy k ostatním

⁹³ J. Mukařovský, *Máchův Máj*, Praha 1928. Přetištěno v knize J. M., *Kapitoly z české poetiky III*, Praha 1948, s. 9–202.

⁹⁴ R. Jakobson, *Über die heutigen Voraussetzungen der russischen Slavistik*, „Slavische Rundschau” 1, 1929, s. 645.

⁹⁵ *I. sjezd slovanských filologů v Praze 1929. Teze a poznámky k diskusi*. Sekce II, č. 3, s. 4–7. Teze k diskusi 1–9. Úsek 10 vyšel v tezích sekce III. Podepsáno Pražský lingvistický kroužek (autoři: V. Mathesius, R. Jakobson, B. Havránek, J. Mukařovský, M. Weingart). Přetištěno v knize *U základů pražské jazykovědné školy*. K vydání připravil J. Vachek, Praha 1970, s. 35–65.

⁹⁶ Jedná se o často citovaný výrok R. Jakobsona, uvádí jej např. Frank Wollman v studii *Věda o slovesnosti. Její vývoj a poměr k sousedním vědám*, „Slovo a slovesnost” 1, 1935, č. 4, s. 197.

úsekům sociální struktury. To co zdůrazňujeme, není separatismus umění, nýbrž autonomnost estetické funkce⁹⁷.

Teze Pražského lingvistického kroužku předložené 1. sjezdu slovanských filologů v Praze 1929 v deseti úsecích pregnantně shrnovaly pojetí jazyka, tj. zkoumání jazyka jako systému a jeho složek z hlediska realizovaných funkcí⁹⁸. Přes individuální autorství jednotlivých částí byly Teze jako celek kolektivním dílem Kroužku: Jakobson koncipoval úvodní pasáže: úseky 1 a 2a věnované jazyku jako systému, synchronické metodě, zvukové stránce jazyka apod.; rovněž úsek 9 zabývající se jazykovou kulturou odrážel některé Jakobsonovy názory. Jednostranné zaměření na lingvistický aspekt filologie logicky znamenalo jisté potlačení literárněvědné problematiky, která se objevila v části 3c (*O jazyce básnickém*) napsané J. Mukařovským navazující na Jakobsonovy úvahy o poezii z poloviny 20. let. Mukařovský zde požadoval synchronní popis básnického jazyka a analýzu jeho poměru k jazyku sdělovacímu. Jakobsonova teze, že básnická řeč je „zaměřena na vyjadřování samo“, byla rozvedena v myšlenku o protikladu automatizace a aktualizace jazykových prostředků: z proměnlivého stupně aktualizace v každém básnickém vyjádření a básnické tradici Mukařovský vyvozoval specifickou hierarchii básnických hodnot (s pojmem hodnota Jakobson počátkem 20. let ještě nepracoval). Mukařovský stejně jako Jakobson zde považoval básnický jazyk spíše za oblast zanedbávanou lingvistikou než literární historií: zásadní odlišnost lze spatřovat v nastolení pojmu „znak“, k němuž Mukařovský vztáhl původní Jakobsonův termín „zaměření“: „Znak je dominantou v uměleckém systému, a činí-li literární historik hlavním předmětem svého bádání nikoli znak, nýbrž to, co se vyznačuje, probírá-li ideologii literárního díla jako veličinu neodvislou, autonomní, porušuje hierarchii hodnot struktury, kterou zkoumá“⁹⁹.

Ačkoli se celkově jednalo o Teze předložené sjezdu pro slovanskou filologii, pojem „slavistika“, atribut „slavistický“ se tu objevil pouze okrajově: Teze jednoznačně směřovaly k teorii obecné lingvistiky, pro níž byl pražskou školou jazykový materiál výhradně čerpán z češtiny, slovenštiny a Jakobsonovou zásluhou i z ruštiny. Zaujímal-li kolektiv autorů k slovanské filologii skeptické stanovisko, odrážel se zde společný názor o autonomnosti lingvistiky a literární vědy vydělující se z komplexu tradiční kulturněhistorické slavistiky nově vymezeným předmětem a užitím specifických metod. Zdůraznění lingvistického základu zároveň vedlo k rozdílnému chápání srovnávací metody. Jestliže literárně zaměřený Mukařovský v závěru své pasáže o básnickém jazyce (3c) obecně konstatuje potřebu srovnávacího bádání v oblasti převážně divergentních strukturálních faktů, jazykovědně orientovaný Jakobson v úseku 1c nazvaném *Nové možnosti užití srovnávací metody* srovnávací zkoumání pojímá jako nezbytný prostředek k analýze zákonité spojitosti mezi divergentními a konvergentními jazykovými fakty, tj. srovnávací metodu spojuje nejen s genetickou systemizací shod a analogií, ale i synchronní rozdílností na pozadí společného (slovanského i neslovanského) i odlišného vývoje. Odtud podle Jakobsona vedla cesta k typologii, tj. ke „shrnutí řady změn vzájemně souvisejících v jeden celek“¹⁰⁰.

⁹⁷ *Co je poesie?*, „Volné směry“ 30, 1933–1934, s. 238. Přetištěno v antologii R. J., *Poetická funkce*, ed. M. Červenka, Jinočany 1995, s. 23–33.

⁹⁸ Srv. pozn. 95.

⁹⁹ *Ibidem*, s. 50.

¹⁰⁰ *Ibidem*, s. 37.

Je evidentní, že přeměna volného diskusního sdružení na pevný organizační spolek s přesně vymezenými kompetencemi v roce 1930, rok po kolektivním vystoupení na pražském sjezdu slavistů, vedla k radikálnější proklamaci navenek monolitní metodologie a k ostřejší reakci na alternativně předkládané koncepce. Nikoli náhodou Jakobson vtělil do nových stanov Pražského lingvistického kroužku, který „jako scelená bojovná organizace s jednolitým programem”¹⁰¹, se nechtěl profilovat jako „parlament rozličných proudů”¹⁰², jednoznačnou formulaci (§ 1), že jeho cílem „jest pracovati na základě metody funkčně strukturální o pokroku lingvistického bádání”¹⁰³. 9. paragraf stanov přímo striktně vymezoval podmínky členství včetně jeho vyloučení, které mohl navrhnout kterýkoli řádný člen v případě, že „počinání se příčí účelu spolku”, a k jehož realizaci stačila dvoutřetinová většina přítomných členů. Kroužek tak prakticky demonstroval završení ideové syntézy, relativní jednotu světónázorového postoje v duchu strukturální estetiky a především legalizoval princip kolektivní vědecké práce, který podle Jakobsona intenzivněji překonával individualistické a pozitivisticky atomizované metody výzkumu běžné v 19. století; tím Kroužek lépe odpovídal charakteru a potřebám moderní doby, navíc ztělesňoval jistý badatelský optimismus odrážející se v koncipování velkoryse rozvržených projektů. Ačkoli institut vyloučení se přímo v Kroužku nikdy neuplatnil, přesto Jakobson dokázal organizovat účinnou nátlakovou kampaň vůči pochybujícím, „odrodilým” členům. V praxi se jednalo o nekompromisně formulovanou kritiku vůči dobovým pokusům o alternativní uchopení poetiky. Např. v recenzi nazvané *Kus literární pavědy* hodnotící práci J. V. Sedláka *K problémům rytmu básnického* (Praha 1929) Jakobson odmítl psychologický výklad rytmu jako emocionálního projevu vyvěrajícího z „upřímnosti” básníkovy citu¹⁰⁴. Násilné odtržení rytmu od zvukové organizace básnické řeči, tj. záměrnou implantaci psychologie do jazykovědné problematiky, která zaměňuje psychologickou genezi vnitřní slovní formy s jejím lingvistickým vymezením, Jakobson považoval v této souvislosti za výraz „literární pavědy”, o níž nelze vést principiální vědecký spor jako například s Královými prozodickými názory. Jakobsonův útok na Sedláka jako na stoupence Diltheyovy teorie básnického prožitku a Gundolfova transsubstanciálního pojetí umělecké osobnosti byl paradoxně útokem člena Pražského lingvistického kroužku proti svému kolegovi, který jako Vlčkův žák vědomě odmítal exaktní, strukturálně-morfologický přístup k literárnímu materiálu. Jestliže Jakobsonova nekompromisní kritika otištěná v únoru 1930 vyústila v Sedlákovu „dobrovolné” vystoupení z Pražského lingvistického kroužku v říjnu 1930¹⁰⁵, Sedlákovy teoretické a monografické práce (*Literární historie a literární věda*, 1929; *Petr Bezruč*, 1931; *O díle básnickém*, 1935) se staly ze strany strukturalistů předmětem cílené kampaně (J. Mukařovský, R. Wellek), která svého protivníka – bez ohledu na sílu mnohdy oprávněné vědecké argumentace – záměrně stavěla mimo oblast oficiální vědy.

¹⁰¹ R. J a k o b s o n, *O předpokladech pražské lingvistické školy*, „Index” 6, 1934, č. 1, s. 7.

¹⁰² Ibidem.

¹⁰³ Srv. *Stanovy spolku „Pražský lingvistický kroužek”*. § 1, s. 1 (fond Pražský lingvistický kroužek, 1. kartón, 2. desky, bez sign., uloženo v Ústředním archivu AV ČR v Praze).

¹⁰⁴ R. J a k o b s o n, *Kus literární pavědy*, „Plán” 1, 1929–1930, č. 10–11, s. 593–597, únor 1930.

¹⁰⁵ Srv. dopis J. V. Sedláka B. Trnkovi (jednateli PLK) z 25. 10. 1930 (fond Pražský lingvistický kroužek, 4. kartón, 3. desky, bez sign., uloženo v Ústředním archivu AV ČR v Praze).

Na přelomu 20. a 30. let Jakobson v souladu se svou lingvistickou orientací chápal literární historii jako dějiny poetických forem, jejichž prostřednictvím se básnické dílo i časově odlehlého období může stát esteticky prožívaným faktem¹⁰⁶. Literární vývoj tak určuje nejen permanentní protiklad mezi starší a novější generací, mezi „opotřebovaným” a nově konstituovaným souborem tvárných prostředků, ale především jej formuje proměna vzájemného vztahu těchto tvárných prostředků. Přes tuto zásadní modifikaci zůstává teze, že literární vývoj se více realizuje prostřednictvím imanentních zákonitostí, tedy prostřednictvím intersubjektivní struktury a tvůrčího jedince, než vlivem vnějších determinant. Permanentní porušování estetické normy talentovaným jednotlivcem se tu stává základním předpokladem bez ohledu na dominantní pozici struktury jako hierarchizovaného systému hodnot. Básník vždy vybírá z možností připravených vývojem, přičemž každá volba implikuje trvalé napětí mezi strukturou a jednotlivcem.

Je zřejmé, že Jakobson si byl vědom výtek poukazujících na absenci ideografického či psychologického rozboru literárního díla. V esejistické stati *O jednom typu literárních historiků* programově požadoval „znalost anatomie” v otázkách jazykové struktury; oproti předchozímu zdůraznění autonomnosti básnického jazyka a básnickosti jako přímé deformace praktické řeči, badatel pro literárněvědný výzkum postuloval „jazyk v celé rozmanitosti jeho funkcí”¹⁰⁷. Zůstávalo zde však zásadní odmítnutí kauzálně genetického literárního dějepisů a požadavek imanentního rozboru struktury básnického díla prostřednictvím jemné filologické analýzy: „...povahopisy umělců (resp. vědců) leží mimo vlastní obor dějin umění (resp. vědy). Subjektem, hrdinou těchto věd je dílo a jeho působení, nikoli autor, nikoli zákulisí díla”¹⁰⁸. Snaha o vymezení kompetence estetické funkce prostřednictvím detailně vedeného, minuciózního rozboru syntakticko-gramatických prostředků určovalo metodické kontury Jakobsona analytického přístupu k uměleckému textu: popis mluvnických kategorií, jejich rozložení a komplementárních vztahů na nejrůznějších osách, které konstituují sémantické rozpětí textu přesahující jeho původní gramatický rozměr. Badatelova analýza zapojovala jednotky nižších do vyšších celků, např. v básni hledání binárních opozic na úrovni figur a tropů, jejich shodných a diferenčních rysů, lze označit za jakousi „tematizovanou gramatizaci textu”, která vždy směřovala ke zjištění systémovosti, systémových vztahů, aniž však předem eliminovala eventuální realizaci jednotlivých možností.

Je zajímavé, že Jakobsonova bytostná spjatost s literární avantgardou a uměleckou i vědeckou modernou jej u většiny dnešních teoretiků radikálně vzdaluje od postmoderního pluralismu a smyslu pro toleranci „jinakosti” a tvůrčí alternativ. Přesto Z. Mathauser právem v badatelově metodologii vyzdvihuje inspirativní „schopnost jasně diferencovat na jedné straně a rozlišené linie částečně opět vzájemně překrýt na straně druhé”¹⁰⁹, např. Jakobsonovo rané rozlišení a definování specifické „literárnosti” v monografii *Novejšaja*

¹⁰⁶ Srv. stat’ R. Jakobson, *Dvě staročeské skladby o smrti*, [in:] *Spor duše s tělem. O nebezpečném času smrti*, red. R. J., Praha 1927, s. 7–36. Dále srv. recenzi V. Vančury, *Jakobsonovu vydání Sporu duše s tělem*, „Kmen” 1, 1926–1927, č. 7, s. 164–165, duben 1927.

¹⁰⁷ R. Jakobson, *O jednom typu literárních historiků*, [in:] sb. *Jarní almanach Kmene. Jízdní řád literatury a poesie*, Praha 1932, s. 114.

¹⁰⁸ Ibidem, s. 116.

¹⁰⁹ Z. Mathauser, *Moderna a postmoderna (K otázce plurality a komplexnosti v současné teorii literatury)*, [in:] *Roman Jakobson, „Litteraria Humanitas” IV*, Brno 1996, s. 43.

rusckaja poezija (Praha, 1921) je o několik let později komplementárně doplněno „kroužením” kolem mimoestetického „literaturnogo byta”. Tento přístup, který Mathauser pracovně označuje za dvojjediný akt „diference” a „nového překrytí”¹¹⁰, kanonizují roku 1928 teze moderního studia literatur a jazyka napsané společně s J. N. Tyňanovem pod názvem *Problemy izučenija literatury i jazyka*: diachronní přístup nestojí ostře autonomně proti upřednostňované synchronii, nýbrž jsou hledány styčné plochy mezi oběma rovinami, stejně jako sémiotický a literárněhistorický protiklad metaforického a metonymického principu v 30. letech Jakobson nenazírá absolutně, ale jde tu, jak známo, spíše o protnutí obou principů (o promítnutí zásady ekvivalence z osy kombinace na osu výběru), které jsou v moderní poezii 20. století mnohdy spojené. Na druhou stranu však nelze nevidět, že lingvisticky zaměřený badatel, v jehož případě objektivizace literárního zkoumání znamenala zákonitou redukci vnějších příznaků – byl vždy zásadním odpůrcem (kategorie) chaosu, tato orientace je nutila k striktním, jednoznačně definovaným tezím a výrokům¹¹¹. Tak tomu bylo převážně i v poválečném období; např. ve sporech o pravost *Slova o pluku Igorově*: Jakobsonova filologická konstrukce přes nové hypotézy a materiálové nálezy zde vylučovala jakoukoli pochybnost, aniž by přiznala alternativním badatelským metodám opodstatněnost a přínos vědeckého poznání¹¹². Ačkoli Jakobson často proklamoval dialogický charakter vědy, symptomatický pro něj byl obdiv k uceleným, logicky propracovaným a v podstatě završeným paradigmátům, která představovala metodologicky monolitní teorie, byť s nimi Jakobson v některých případech zásadně nesouhlasil (např. prozódická koncepce českého versologa J. Krále). Pouze za těchto podmínek bylo možné vést principální vědecký spor, který podle badatele ztrácel na své funkčnosti při kritice parciálních zjištění či pseudovědeckých postupů, které neodpovídají logocentrismu a systémovosti moderního poznání. Z tohoto hlediska se Jakobsonovo dílo stalo předmětem mytologizace, příznačným symbolem epochy moderního racionalismu, protože dovedlo její scientistní ideje až na samou hranici uzavřených možností.

Výběrová bibliografie

- Bittner K., 1936, *Deutsche und Tschechen. Zur Geistesgeschichte des böhmischen Raumes*, Brünn.
- Brněnská věda a umění meziválečného období (1918–1939) v evropském kontextu, 1993, Brno.
- Čermák P., Poeta C., Čermák J., (ed.), 2012, *Pražský lingvistický kroužek v dokumentech*, Praha.
- Dandová M., 1995, *Roman Osipovič Jakobson 1896–1982*, Praha (LA PNP, Edice inventářů, č. 484).
- Eco U., 2000, *Mysl a smysl. Sémiotický pohled na svět*, Praha (Vize 97, sv. 2).
- Erich V., 1955, *Russian Formalism*, The Hague.

¹¹⁰ Ibidem, s. 44–46.

¹¹¹ Srv. studií E. Czajlewicze, *Roman Jakobson i kwestia poetyki nowożytnej i postnowożytnej*, [in:] *Roman Jakobson*, „Litteraria Humanitas” IV, Brno 1996, s. 85–93.

¹¹² Srv. studií J. Fraňka, *Mýtus a inspirace*, [in:] *Roman Jakobson*, „Litteraria Humanitas” IV, Brno 1996, s. 107–112.

- Havránková, Marie – Toman, Jindřich (ed.): *Quadrilog. Bohuslav Havránek, Zdeňka Havránková, Roman Jakobson, Svatava Pírková-Jakobsonová. Vzájemná korespondence 1930–1978*, 2001, Praha.
- Havránková M., (ed.), 2008, *Pražský lingvistický kroužek v korespondenci: Bohuslav Havránek, Roman Jakobson, Vilém Mathesius, Jan Mukařovský, Bohumil Trnka, Miloš Weingart: korespondence z let 1923–1970*, Praha.
- Holenstein E., 1974, *Jakobson au le structuralisme phénoménologique*, Paris.
- Holenstein E., 1975, *Jakobson and Husserl*, London.
- Horálek K., 1967, *Filozofie jazyka*, Praha.
- Chalupecký V., (ed.), 1942, *Na úsvitu křesťanství. Z naší literární tvorby doby románské v století IX–XIII*, Praha.
- Chvatík K., 1981, *Tschechoslowakischer Strukturalismus-Theorie und Geschichte*, München.
- Chvatík K., 1992, *Melancholie a vzdor. Eseje o moderní české literatuře*, Praha.
- Kuldanová P., 2002, *Roman Jakobson v kontextu české vědy a kultury*, Brno (nepublikovaná Ph.D. dizertace, uloženo v Ústřední knihovně FF MU v Brně).
- Matejka L., (ed.), 1976, *Sound, Sign and Meaning. Quinquagenary of the Prague School Linguistic Circle*, Ann Arbor.
- Mathesius V., (ed.), *Co daly naše země Evropě a lidstvu, I*, Praha 1939, 1940, II, 1940.
- Mayenowa M. R. (ed.), 1966, *Praska szkola strukturalna w latach 1926–1943. Wybór materiałów*, Warszawa.
- Michl J.B., 1995 *Laureatus laureata. Nositelé Nobelovy ceny za literaturu 1901–1994 a čeští kandidáti*, Třebíč.
- Mikulášek M., (ed.), 1996, *Roman Jakobson*, Brno („Litteraria Humanitas” 4). Sborník příspěvků z konference pořádané FF MU v Brně v září 1993 pod názvem Poetika literárních žánrů a směrů ve světle estetiky a poetiky Romana Jakobsona.
- Morávková A., (ed.), 1997, *Roman Jakobson – z korespondence*, Praha – Litomyšl.
- Nezval V., 1959, *Z mého života*, Praha.
- Novák A., 1936, *Duch a národ*, Praha.
- Odložilík O., 2003, *Deníky z let 1924–1948 (II. 1939–1948)*, ed. M. Sekyrková, Praha (Práce z dějin vědy, 5).
- Opelík J., a kol., (ed.), 2000, *Lexikon české literatury. Osobnosti, díla, instituce 3*, sv. II, P–Ř, Praha.
- Pomorska K., 1968, *Russian Formalist. Theory and Its Poetic Ambiance*, The Hague.
- A Prague School Reader on Aesthetics Literary Structure and Style*, 1955, ed. P. B. Garbin, Washington.
- Sb. *Prague School Linguistics: 70 Years of Existence of Prague Linguistic Circle and 100th Anniversary of Roman Jakobson's Birthday*, Prague, March 28–30, Prague 1996.
- Roman Jakobson – echoes of his scholarship*, Lisse 1977.
- Seifert J., 1985, *Všecky krásy světa*, Praha.
- Sériot P., 1999, *Structure et totalité: Les origines intellectuelles du structuralisme en Europe centrale et orientale*, Paris.
- Sériot P., 2002, *Struktura a celek. Intelektuální počátky strukturalismu ve střední a východní Evropě*, přel. A. Krausová a K. Plotzová, Praha.
- Schaff A., 1975, *Skice o strukturalizmie*, Warszawa.
- Schooneveld C.H., 1971, *Roman Jakobson, A. Bibliography of his Writing*, The Hague – Paris.
- Slovo v úzkosti a naději. Sborník k 70. výročí narození Antonína Kratochvíla*, 1994, Brno.
- Steiner P., 2010, *Ruský formalismus: metapoetika*, Brno.
- Todorov I., 1968, *Qu'est-ce que le structuralisme?* Paris.

- Tomán J., 1995, *Magic of a common language: Jakobson, Mathesius, Trubetzkoy, and the Prague Linguistic Circle*, Massachusetts Institute of Technology.
- Tomán J., 2011, *Příběh jednoho moderního projektu. Pražský lingvistický kroužek, 1926–1948*, přel. V. Petkevič, Praha.
- Tyňanov J. N., 1988, *Literární fakt*, Praha.
- Voráček E., 2004, *Eurasijství v ruském politickém myšlení. Osudy jednoho z porevolučních ideových směrů ruské meziválečné emigrace*, Praha.
- Weliek R., 1969, *The Literary Theory and Aesthetics of the Prague School*, Ann Arbor.
- Wollman F., 1936, *K metodologii srovnávací slovesnosti slovanské*, Brno.
- Wollman S., 2013, *Slovanské literatury ve střední Evropě*, Brno.
- Zelenka M., 2002, *Literární věda a slavistika*, Praha.
- Zelenka M., 2012, *Komparatistika v kulturních souvislostech*, České Budějovice.
- Žilka T., 2000, *Postmoderná sémiotika textu*, Nitra.

MILOŠ ZELENKA

Roman Jakobson and the beginnings of the prague school (the roots of structural aesthetics)

Summary

Relying on hitherto unpublished archive materials, this paper deals with the life and works of R. Jakobson in inter-war Czechoslovakia, with special emphasis on the methodological transformation of Russian formalism and Czech structuralism. Conjointly, it reconstructs the theoretical sources of Jakobson's structural aesthetics (such as Russian formalism; Husserl's phenomenology; anti-psychological concepts; the „Neo-Kantian” School; the Czech tradition of formism as represented namely by O. Hostinský; Masaryk's views on linguistic structure; etc.), as they are reflected in his preoccupation with poetic language and in producing a metrical theory based on the analysis of three basic elements of Czech metrics (quantity, stress and caesura). The Russian exile Jakobson also helped to establish the Linguistic Circle of Prague by analogy with the Russian model. At the turn of 1930s, Jakobson broadened the focus of his research, which then encompassed, along with linguistics and metrics, also Medieval Czech literature, and Slavonic cultural and comparative studies, where literary history was conceived as immanent movement of poetical forms determined by the capacity of inter-subjective structure and intents of the creative individual. Jakobson's commending the dialogic nature of scholarly research notwithstanding, his works had epitomised modern rationalism and completed scientific ideas even before the era ended.

Keywords: Roman Jakobson, Russian formalism; Russian exiles in Czechoslovakia; the Linguistic Circle of Prague; structuralism; Slavonic studies.